

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

Історичний факультет
Кафедра всесвітньої історії та релігієзнавства

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на тему:

**ОСВІТНІЙ ПРОЦЕС У НЕДЕРЖАВНИХ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ
ЗАКЛАДАХ ПІДРОСІЙСЬКОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ
XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.**

Освітньо-професійна програма
014.03 Середня освіта (Історія та правознавство)
студент групи СОП-44
Андрій ЮК

Науковий керівник:
кандидат історичних наук, доцент
Ірина ФЕДОРІВ

РЕЦЕНЗЕНТ:
кандидат історичних наук, доцент
Володимир КІЦАК

Тернопіль–2026

АНОТАЦІЯ

Юк А. Освітній процес у недержавних вищих навчальних закладах підросійської України наприкінці XIX – на початку XX ст. Бакалаврська робота. Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка. Тернопіль. 2026. 80 с.

Кваліфікаційна робота присвячена дослідженню становлення, розвитку та функціонування громадських і приватних вищих навчальних закладів підросійської України наприкінці XIX – на початку XX ст. На основі досягнень сучасної історіографії й джерельної бази проаналізовано стан наукової розробки проблеми, висвітлено передумови формування недержавної вищої школи, етапи її інституціоналізації та мережевого розгортання. Розкрито організаційно-правові засади діяльності недержавних закладів вищої освіти, особливості управління та фінансового забезпечення, охарактеризовано освітній процес, кадровий склад, контингент студентства й напрями професійної підготовки. Визначено роль громадських і приватних вищих навчальних закладів у модернізації системи вищої освіти підросійської України та їх історичне значення в розвитку освітнього процесу напр. XIX – на поч. XX ст.

Ключові слова: підросійська Україна, недержавні вищі навчальні заклади, громадські навчальні заклади, приватні навчальні заклади, модернізація освіти, студентство, освітній процес.

ANNOTATION

Yuk A. The Educational Process in Non-State Higher Education Institutions in Russian-Ruled Ukraine in the Late 19th and Early 20th Centuries. Bachelor's thesis. Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. Ternopil. 2026. 80 p.

This thesis examines the emergence, development, and operation of public and private institutions of higher education in Russian-ruled Ukraine in the late 19th and early 20th centuries. Based on the achievements of contemporary historiography and the available source base, the thesis analyzes the state of academic research on the issue, highlights the preconditions for the formation of non-state higher education institutions, and examines the stages of their institutionalization and network expansion. The organizational and legal foundations of the activities of non-state higher education institutions, the specifics of their management and financial support are revealed, and the educational process, faculty composition, student body, and areas of professional training are characterized. The role of public and private higher education institutions in the modernization of the higher education system in Russian-ruled Ukraine and their historical significance in the development of the educational process in the late 19th – early 20th centuries are identified.

Keywords: Russian-ruled Ukraine, non-state higher education institutions, public educational institutions, private educational institutions, modernization of education, student body, educational process.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ І. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	7
1.1. Стан наукової розробки проблеми.....	7
1.2. Джерельна база дослідження.....	17
РОЗДІЛ ІІ. ГЕНЕЗА ТА ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ГРОМАДСЬКИХ І ПРИВАТНИХ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ПІДРОСІЙСЬКОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.....	20
2.1. Суспільно-політичні, економічні та культурно-освітні передумови формування недержавної вищої школи.....	20
2.2. Етапи становлення та мережеве розгортання недержавних закладів вищої освіти.....	31
РОЗДІЛ ІІІ. ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА МІСЦЕ НЕДЕРЖАВНИХ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ У СИСТЕМІ ВИЩОЇ ОСВІТИ ПІДРОСІЙСЬКОЇ УКРАЇНИ НА РУБЕЖІ ХІХ–ХХ СТ.....	48
3.1. Організаційно-правові засади діяльності, структура управління та фінансове забезпечення закладів.....	48
3.2. Освітній процес, кадровий склад, контингент студентства та напрями професійної підготовки.....	61
3.3. Роль громадських і приватних вищих навчальних закладів у модернізації вищої освіти та їх історичне значення.....	69
ВИСНОВКИ.....	72
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	75

ВСТУП

Актуальність теми. Початок ХХІ ст. характеризується унікальним для історії світової цивілізації зростанням ролі освіти у цілому і вищої освіти, зокрема. Відбувається активний пошук оптимальних форм і моделей отримання вищої освіти в умовах інформаційного суспільства. Загальносвітові тенденції розвитку освіти, а також політичні, соціально-економічні зміни, що відбувалися в Україні, обумовили шляхи реформування вищої школи, яка зазнала кардинальних змін після 1991 року. Інноваційні процеси, що відбуваються в освіті, вплинули на зростання інтересу дослідників, у тому числі й істориків до проблем становлення і розвитку освітнього процесу у попередні періоди історії.

Поява на початку 1990-х років ХХ ст. в системі вищої освіти України навчальних закладів недержавної форми власності викликала інтерес до вивчення їх історії. Сучасні вищі навчальні заклади недержавної форми власності вважаються новими, але історикам добре відомо, що в дореволюційний період вже існували подібні форми навчальних закладів.

Вивчення історії виникнення і діяльності закладів такого типу дозволяє порівняти процеси, що відбувалися у вищій освіті України в дореволюційний період, з тенденціями розвитку освіти на нинішньому етапі. Тим більше, що в Україні формування цього освітнього сектора, як наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття, так і на сучасному етапі відбувалося досить динамічно.

Дослідження ключових етапів становлення системи вищої освіти України в минулому сприятиме запозиченню позитивного досвіду з функціонування закладів освіти різного типу, зокрема приватних освітніх інституцій, застосувати його під час подальшого формування національної системи освіти.

Мета дослідження: дослідити історію виникнення, становлення і розвитку громадських та приватних вищих навчальних закладів як складової частини вищої освіти підросійської України наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття, проаналізувавши особливості їх діяльності.

Поставлена мета визначає такі **завдання:**

- проаналізувати стан вивчення проблеми в історіографії, систематизувати джерельну базу дослідження;
- визначити суспільно-політичні, економічні та культурно-освітні передумови виникнення й розвитку в підросійській Україні громадських і приватних вищих навчальних закладів;
- визначити основні етапи виникнення та проаналізувати мережеве розгортання досліджуваних вищих навчальних закладів;
- показати особливості функціонування й діяльності громадських і приватних вищих навчальних закладів;
- з'ясувати роль і місце цих навчальних закладів у вищій освіті підросійської України наприкінці XIX – на початку XX століття, продемонструвати, що їх поява була однією з тенденцій розвитку системи вищої освіти України в досліджуваний період.

Об'єкт дослідження – система вищої освіти підросійської України наприкінці XIX – на початку XX століття в контексті суспільно-політичних та освітньо-культурних процесів.

Предмет дослідження – процес виникнення, становлення, особливості функціонування та роль громадських і приватних вищих навчальних закладів у структурі вищої освіти підросійської України у досліджуваний період.

Хронологічні рамки: кінець XIX – початок XX ст. – період, що характеризується значними соціально-економічними та освітньо-культурними змінами, що призвели до структурних та змістових перетворень в освітній сфері, однією з яких була поява в Україні громадських і приватних вищих навчальних закладів. Верхня хронологічна межа – 1917 р., коли внаслідок революційних подій в російській імперії відбулися докорінні зміни політичної системи, що мали значний вплив і на освітні процеси в підросійській Україні, повноцінне функціонування громадських і приватних вищих навчальних закладів припинилося.

Методологічною основою бакалаврської роботи є загальні наукові принципи об'єктивності та історизму, які дозволяють вивчати суспільні явища, конкретні події і факти в їх динаміці та взаємозалежності. У процесі роботи

використовувалися загальнонаукові (аналізу, синтезу) та спеціальні (історичні) методи: логічний, хронологічний, порівняльно-історичний, статистичний.

Наукова новизна та теоретичне значення роботи. В роботі здійснено комплексний й цілісний аналіз історії виникнення, становлення і розвитку громадських і приватних вищих навчальних закладів підросійської України, які відіграли значну роль в освітній системі на рубежі XIX – XX століть. Запропонована періодизація діяльності громадських і приватних вищих навчальних закладів. Доведено, що їх поява була помітною тенденцією розвитку вищої освіти в Україні в даний період; з'ясовано, що під час свого функціонування громадські і приватні вищі навчальні заклади перетворилися на важливу складову вищої освіти України; встановлено, що дані заклади мали специфічні соціальні функції, що сприяло демократизації, фемінізації студентського контингенту та інтелігенції в цілому; з принципово нових позицій оцінено роль громадських і приватних вищих навчальних закладів у розвитку вищої освіти підросійської України шляхом виділення інноваційної сутності їх діяльності; доведено, що наявність у структурі вищої освіти України громадських і приватних вищих навчальних закладів мала дискретний характер внаслідок політичних подій, а сучасні вищі навчальні заклади недержавної форми власності – явище не нове і має історичні корені.

Практичне значення роботи полягає в тому, що основні її результати та фактичний матеріал можуть бути використані при написанні узагальнюючих праць з історії та культури України, при розробці лекційних та спеціальних курсів з історії вищої освіти в Україні.

Структура бакалаврської роботи відповідає поставленій меті та виконанню основних завдань дослідження, побудована за хронологічно-проблемним принципом, обумовлена логікою дослідження. Відповідно до цього робота складається зі вступу, трьох розділів, семи параграфів, висновків, списку використаних джерел.

РОЗДІЛ І

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми.

Вивчення діяльності вищої школи в дореволюційний період має міцну історіографічну традицію, що сформувалася в основному в радянські часи. Історіографія проблеми становлення громадських і приватних вищих навчальних закладів на рубежі XIX–XX століть на цьому фоні виглядає набагато слабкішою. В сучасній літературі з питань історіографії розвитку освіти в Україні не висвітленні аспекти вивчення історії громадських і приватних вищих навчальних закладів [9, 21]. У науковій літературі досліджувались окремі аспекти діяльності громадських і приватних вузів, але спеціальних робіт, присвячених історії виникнення і розвитку цих навчальних закладів в Україні, до цього часу немає. Історіографію проблеми доцільно поділити за проблемно-хронологічним принципом.

Дореволюційна література з проблем вищої школи хоч і нечисленна, але досить різноманітна і представлена в основному загальними роботами з проблем розвитку окремих ланок вищої школи та ювілейними виданнями; працями, написаними сучасниками епохи: Д. Багалієм – ректором Харківського університету [3], В. Кирпичовим – першим ректором Харківського технологічного інституту, а потім (з 1898 р.) ректором Київського політехнічного інституту [20], Д. Менделєєвим – видатним хіміком і діячем народної освіти [31].

Значний матеріал про виникнення і розвиток нових напрямів підготовки фахівців наприкінці XIX – на початку XX століття міститься в узагальнюючих роботах про розвиток вищої агрономічної, технічної й комерційної освіти. При цьому необхідно зазначити, що остання була представлена тільки громадськими і приватними вищими навчальними закладами.

Дореволюційна література з теми представлена також ювілейними виданнями загального характеру, складеними різними авторами, насамперед

професурою, викладачами, чиновниками, на основі офіційних документальних матеріалів, особистих вражень. Такі роботи фактично є історичними хроніками діяльності окремих вищих навчальних закладів.

За своїм жанром ці праці є доволі специфічними, оскільки поєднують риси історичних джерел і дослідницьких студій, містячи елементи аналізу та оцінки діяльності окремих вищих навчальних закладів. Особливої цінності їм надає те, що їх авторами були сучасники й безпосередні учасники процесу створення нових освітніх установ, а отже, вони виступають важливими свідченнями очевидців подій.

До найбільш значущих праць такого типу для розробки теми бакалаврського дослідження належать «Записки о Киевском коммерческом институте», «Краткий обзор истории и современного состояния Высших женских курсов в Киеве», а також «Историческая записка и отчет о Киевских Высших женских курсах за первое четырехлетие (1878–1882)» [71]. У цих виданнях послідовно висвітлено процес відкриття нових закладів вищої освіти, а також подано оцінки позиції Міністерства народної освіти щодо їх діяльності, що дозволяє простежити еволюцію державної політики стосовно громадських і приватних вищих навчальних закладів.

У цих же роботах аналізується професорсько-викладацький склад вузів, містяться дані про засновників і визначається внесок кожного з них у створення того чи іншого нового навчального закладу. Крім того, в роботах простежується процес формування матеріально-технічної бази, висвітлюються основні напрями і форми організації навчальної діяльності.

Інформаційне наповнення цих праць дає змогу простежити історію становлення і розвитку вищих навчальних закладів на основі конкретних історичних фактів, а також визначити їх роль і місце у системі вищої освіти. Особливу цінність подібних видань становить наявність значного масиву фактичного матеріалу, який часто відсутній в архівних джерелах.

Аналіз сучасної наукової літератури з досліджуваної проблематики засвідчує, що саме ці праці заклали підвалини історіографії громадських і

приватних вищих навчальних закладів та стали важливою джерельною базою для досліджень історії розвитку вищої освіти в Україні.

На початку XX ст. з'явилася також значна кількість довідкових видань, присвячених вищим навчальним закладам. Серед них особливо вирізняються історично-довідкові праці Д. Багалія, які поєднують риси джерела та наукового історичного дослідження [3].

В одному з довідкових видань Д. Багалій подає характеристику структури дореволюційної вищої школи. На його думку, основними в цей період були такі типи вищих навчальних закладів: академії, інститути, ліцеї, університети, вищі жіночі курси, консерваторії. Автор виділяє вищі жіночі курси, які були виключно громадськими або приватними, як окремий тип вищого навчального закладу [3].

У працях В. Павлової здійснено аналіз розвитку жіночої вищої освіти та процесу становлення вищих жіночих курсів. Авторка класифікує ці навчальні заклади залежно від обсягу юридичних прав, які надавалися їх випускницям [39].

Основний висновок дослідниці полягає в тому, що виникнення та діяльність вищих жіночих курсів сприяли припиненню масового виїзду жінок за кордон для здобуття вищої освіти. На думку авторки, це мало важливе значення для розв'язання проблеми підготовки жінок-фахівців, насамперед у галузях педагогіки та медицини. Окремо підкреслюється вагома роль університетської професури у створенні, становленні та функціонуванні цих навчальних закладів [39].

Проблем діяльності приватних навчальних закладів торкався С. Сірополко, який, аналізуючи кризу освіти на початку XX ст., підкреслював провідну роль викладачів у становленні та розвитку цього сектора освіти [57].

Аналіз дореволюційної літератури засвідчує відсутність комплексних досліджень з історії громадських і приватних вищих навчальних закладів. Переважно це були довідково-описові праці про окремі заклади без ґрунтовних наукових узагальнень. Водночас вони містять значний фактичний матеріал, що

дозволяє реконструювати історію їх становлення та діяльності наприкінці XIX — на початку XX ст.

У радянський період з'явилася значна кількість праць з історії вищої освіти кінця XIX – початку XX ст., однак у 1920–1950-х рр. комплексні дослідження громадських і приватних вищих навчальних закладів фактично були відсутні через відсутність таких інституцій у радянській системі освіти.

У 1960-х роках починають з'являтися роботи, присвячені окремим аспектам розвитку приватної та громадської ініціативи в освіті, зокрема праці М. Михайлової [48], яка досліджувала переважно приватні середні навчальні заклади. Вона однією з перших здійснила спробу їх комплексного аналізу, визначивши особливості та значення для розвитку педагогічної думки й освітньої практики, підкреслюючи їх роль як простору для інноваційної діяльності педагогів.

Важливим для з'ясування причин виникнення нових навчальних закладів є вивчення соціально-економічних і політичних процесів у досліджуваній період.

У середині 1970-х років побачила світ праця П. Зайончковського, присвячена аналізу проблем внутрішнього розвитку Російської імперії наприкінці XIX ст. [14]. Наведений у ній фактичний матеріал та його аналітичне осмислення дають змогу глибше зрозуміти характер епохи, в умовах якої виникали й функціонували громадські та приватні вищі навчальні заклади. Дослідник детально проаналізував внутрішню політику імперії в різних сферах суспільного життя, зокрема й у галузі вищої освіти, характеризуючи її як реакційну. Виходячи з цього висновку, можна стверджувати, що створення громадських і приватних закладів вищої освіти стало своєрідною відповіддю суспільства на обмежувальну політику уряду у сфері освіти. Окремі аспекти цієї проблематики висвітлювалися також в інших дослідженнях [52; 60].

Серед найважливіших чинників, що впливали на розвиток освіти та появу нових навчальних закладів, дослідники називали швидкий промисловий розвиток країни наприкінці XIX – на початку XX ст. На цьому наголошував і С. Єгоров, який зазначав, що «на початку XX ст. створилася різка невідповідність між

освітнім рівнем населення і потребами промислового, соціально-економічного розвитку країни». На його думку, саме цей період характеризувався «...появою нових, раніше невідомих форм освіти...».

Аналіз матеріалів з історії досліджуваних закладів вищої освіти свідчить, що громадські та приватні вищі навчальні заклади створювалися з ініціативи та за активної участі інтелігенції, передусім професорів і викладачів провідних вишів України означеного періоду. Водночас професорсько-викладацький склад громадських і приватних закладів вищої освіти не став предметом окремого комплексного історіографічного дослідження. Проте в працях, присвячених проблемам інтелігенції, особливостям її формування та розвитку у досліджуваний період, містяться важливі відомості щодо кількісного й якісного складу викладацького корпусу цих навчальних закладів. До таких досліджень належать праці Н. Левицької [35-36], а також роботи українських дослідників О. Пилипчук, О. Коновалець [42] і Т. Удовицької [64].

Ці узагальнювальні праці дозволяють краще зрозуміти мотиви, які спонукали інтелігенцію до створення нових закладів вищої освіти. Певною мірою автори торкалися й оцінки діяльності інтелігенції у громадських і приватних вищих навчальних закладах.

Зокрема, Н. Левицька, досліджуючи процес розвитку інтелігенції, зазначала, що «характерним для цього періоду було особливе пожвавлення приватної і громадської ініціативи у створенні училищ, у тому числі і вищих, за різними спеціальностями» [35, с. 37]. На думку дослідниці, важливою подією в історії вищої освіти на рубежі XIX–XX ст. стало заснування нових політехнічних і комерційних інститутів, а також поява значної кількості приватних курсів, переважно жіночих. «Жіноча освіта, – писала Н. Левицька, – була “довірена” урядом суспільству, громадськості і приватним особам» [36, с. 146]. Авторка також наголошувала, що навчальні програми вищих жіночих курсів відповідали програмам факультетів і спеціальностей державних закладів вищої освіти [35, с. 39].

Водночас Н. Левицька звертала увагу на те, що Київський комерційний інститут мав навіть ширшу навчальну програму, ніж Московський. Важливим є й висновок дослідниці про те, що діяльність подібних навчальних закладів сприяла демократизації студентського середовища [35, с. 40].

Крім того, Н. Левицька відносила Київські та Одеські вищі жіночі курси до великих закладів вищої освіти першого розряду зі значною кількістю слухачок [36]. Цю тезу підтверджують численні дані зі щорічних звітів зазначених навчальних закладів, що дає підстави спростувати поширені в сучасній російській історіографії твердження про нібито переважно «провінційний» характер таких закладів [36, с. 191].

До цікавих висновків щодо ролі громадських і приватних вищих навчальних закладів, насамперед вищих жіночих курсів, у своїх дослідженнях дійшла Т. Удовицька [64]. Дослідниця зазначала, що діяльність цих закладів у сфері підготовки фахівців сприяла зростанню частки жінок у професійно-галузевій та демографічній структурі інтелігенції, а також зумовила подальшу «фемінізацію інтелігентської праці» [64, с. 33]. Особливу роль у цьому процесі, на думку авторки, відігравали саме вищі жіночі курси [64, с. 38].

До висновку про демократизацію інтелігенції внаслідок поповнення її представниками різночинного середовища, зокрема випускниками громадських і приватних закладів вищої освіти, приходять і О. Пилипчук. Аналізуючи процес формування інтелігенції в Україні у XIX ст., дослідник підкреслює значення нових освітніх інституцій у розширенні соціальної бази інтелігенції [42, с. 17].

Таким чином, аналіз робіт означеної групи дозволяє дослідникам дати оцінку ролі і місця громадських і приватних вищих навчальних закладів у соціальних процесах періоду, що досліджується, а саме їх впливу на зміну кількісного і якісного складу української інтелігенції.

Аналіз студентського контингенту громадських і приватних закладів вищої освіти представлений в історіографії лише фрагментарно — переважно у працях, присвячених історії студентства кінця XIX — початку XX ст., що з'явилися в останні десятиліття. Зокрема, у монографічному дослідженні О. Іванова з історії

студентства окремий розділ присвячено студентам «неурядових» вищих навчальних закладів [18, с. 189–195]. Водночас у низці праць цього автора [16; 17], а також у дослідженнях українських науковців Т. Стоян [51] і Н. Левицької [26] розглядаються матеріальне становище, соціальний склад і проблеми студентства досліджуваного періоду. Ці роботи дають змогу з'ясувати основні джерела формування студентського контингенту громадських і приватних закладів вищої освіти.

Головний висновок, до якого доходять дослідники студентства кінця XIX — початку XX ст., полягає в тому, що під час вступу до державних вищих навчальних закладів діяли станові та соціальні обмеження. Вони стосувалися вихідців із демократичних верств населення, жінок, представників національних меншин, а також студентів, виключених з університетів за участь у політичній діяльності. Саме представники цих категорій населення, на думку О. Іванова, який ґрунтовно досліджував історію студентства цього періоду [17; 18], становили основу студентського складу громадських і приватних вищих навчальних закладів [18, с. 189–195].

На початку 1980-х років з'явилася низка праць О. Іванова, присвячених історії вищої освіти наприкінці XIX – на початку XX ст. У цих дослідженнях автор уперше виокремив громадські та приватні вищі навчальні заклади як самостійну складову системи вищої освіти. Він наголошував на специфічному юридичному статусі «неурядових» закладів, а також аналізував труднощі, пов'язані з управлінням новоствореними освітніми установами. Варто зазначити, що праці О. Іванова стали одними з перших досліджень, у яких діяльність громадських і приватних вищих навчальних закладів була предметом спеціального аналізу [15].

Наприкінці 1980-х років у історичній науковій літературі значну увагу почали приділяти вищим жіночим курсам, які фактично належали до громадського та приватного секторів вищої освіти. Проте основний акцент у цих дослідженнях робився на значенні їх діяльності для розвитку жіночої вищої освіти. Зокрема, І. Добрянський у розділі «Жіноча освіта» нарисів з історії школи

та педагогічної думки кінця XIX – початку XX ст. запропонував періодизацію становлення жіночої вищої освіти, яка фактично збігалася з етапами виникнення та функціонування вищих жіночих курсів [10, с. 133–134].

Особливу цінність серед досліджень, присвячених жіночому аспекту проблем вищої освіти, становить праця М. Богачевської-Хом'як [5]. У цьому дослідженні авторка чітко виокремлює об'єктивні та суб'єктивні чинники, що зумовили виникнення громадських і приватних вищих жіночих курсів. До таких чинників вона відносить, з одного боку, обмежений доступ жінок до університетської освіти відповідно до Статуту 1884 р., а з іншого — «...сильне домагання вищої освіти для жінок, яке охоплювало такі високі прошарки суспільства, що уряд мусив передбачити обмежену можливість вищої освіти для них» [49]. Саме таку можливість, на думку дослідниці, і забезпечували вищі жіночі курси, які відкривалися в університетських центрах.

Водночас М. Богачевська-Хом'як зазначає, що «документи київської “охранки” свідчать, що уряд не поспішав з відкриттям жіночих курсів в Україні, побоюючись зростання національної свідомості населення» [5, с. 47]. На цій підставі авторка доходить висновку, що проблема жіночої освіти в Російській імперії була тісно пов'язана з політичними чинниками [5, с. 46].

З початку 1990-х років розпочався новий етап у розвитку історіографії вищої школи рубежу XIX–XX століть. Цей етап характеризується новими концептуальними підходами до аналізу й оцінки ролі вищої освіти в розвитку суспільства, появою фундаментальних досліджень з історії вищої освіти в Україні [25, 43, 37, 50], розширенням досліджень діяльності громадських і приватних вищих навчальних закладів і появою самостійних досліджень із цієї проблематики. Основною причиною сплеску інтересу дослідників до вузів такого типу стало їх виникнення в структурі вищої освіти практично всіх держав пострадянського простору.

Для детального аналізу процесу розвитку системи вищої освіти загалом, а також визначення ролі й місця громадських і приватних вищих навчальних закладів у її структурі, важливе значення мають праці, присвячені становленню та

розвитку окремих напрямів вищої освіти в Україні, на що звертають увагу сучасні історіографи [9]. До таких досліджень належать праця Є. Сушицького про розвиток вищої української школи [60], дослідження Т. Шаравари, присвячене становленню вищої технічної освіти [71], колективна монографія «Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (XIX – початок XX ст.)», у якій аналізується еволюція народної освіти та педагогічної думки в досліджуваний період [43], а також невелика за обсягом праця Д. Коржова, присвячена загальному стану вищої освіти в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. [23]. У цих роботах уперше в українській історіографії здійснено спробу визначити роль і місце громадських і приватних закладів вищої освіти у розвитку освітньої системи України досліджуваного періоду.

Зокрема, у праці Є. Сушицького «Про вищі українські школи на Україні» [60] процес становлення окремих напрямів вищої освіти розглядається через аналіз діяльності як державних навчальних закладів – технологічного інституту в Харкові, політехнічного інституту в Києві, гірничого інституту в Катеринославі, – так і закладів, створених громадською ініціативою, насамперед комерційних інститутів у Києві та Харкові.

Водночас не можна повністю погодитися з твердженням автора монографії про те, що жодних документів щодо діяльності Катеринославського приватного політехнічного інституту, окрім списків 41 студента, не збереглося, а відтак неможливо здійснити аналіз функціонування цього навчального закладу, який дослідник відносить до категорії спеціальних вищих навчальних закладів.

Значний внесок у вивчення громадської і приватної ланки системи вищої освіти був зроблений дослідником І. Добрянським. У спеціальному розділі «Неурядові вищі навчальні заклади» монографії «Нариси історії школи і педагогічної думки народів СРСР кінця XIX – початку XX ст.», що вийшла в 1991 році під редакцією Є. Дніпрова [34, с. 133-174], вперше виділяються основні типи громадських і приватних вищих навчальних закладів, робиться висновок про значення цього сектора вищої школи для розвитку системи вищої освіти в цілому. Саме підкреслюється, що «в кінці XIX – на початку XX ст.

«вільна» вища школа сформувалася в професійно-диференційовану, динамічну систему, що за темпами розвитку обігнала державну...» [10, с. 137].

Разом з тим, аналіз робіт вище згаданих дослідників дає підстави для висновку про відсутність єдиного підходу до визначення категоріального апарату при вивченні досліджуваного явища, а саме громадських і приватних вищих навчальних закладів.

Для сучасної української історіографії характерний інтерес до окремих аспектів діяльності як громадських і приватних вищих навчальних закладів наприкінці XIX – на початку XX століття, так і сучасних вузів недержавної форми власності [2].

Важливими проблемами, що привертають увагу сучасних дослідників, є роль і місце громадської і приватної ініціативи в розвитку освіти в Україні наприкінці XIX століття [8, 11], проблеми історії і особливості розвитку громадської жіночої освіти в Україні [13, 32, 35] і в регіонах [35], соціальні функції приватних вищих навчальних закладів, специфіка функціонування сучасних вузів недержавної форми власності, їх місце і роль в розбудові національної системи вищої освіти [1, 11, 40, 47], роль попечителів навчальних округів в розвитку усіх типів і форм навчальних закладів [15].

Інколи аналіз діяльності вищих навчальних закладів недержавної форми власності іноді обмежують до більш вузького аналізу історії проблеми платності освіти, таким чином, зводячи головні відмінності державних вузів і вузів недержавної форми власності тільки у наявності оплати за навчання або її розмір [4].

В цілому ці роботи розкривають тільки деякі аспекти діяльності громадських і приватних вузів, але не охоплюють усієї сукупності навчальних закладів, що створювали громадський і приватний сектор вищої школи, і тим більше не висвітлюють історію їх виникнення і діяльності в Україні.

Історіографічний огляд проблеми дає підстави для висновку про те, що історія виникнення і діяльність громадських і приватних вищих навчальних закладів в Україні поки що комплексно не вивчалася. В історичній літературі є

лише фрагментарні дослідження окремих аспектів цього соціокультурного явища.

У розвитку історіографії проблеми можна виділити декілька етапів: дореволюційний, радянський і сучасний (з початку 1990-х років), причому специфіка робіт дореволюційного періоду полягає в тому, що вони написані на межі історіографії та джерел.

Роботи радянського періоду лише фрагментарно аналізують окремі аспекти діяльності громадських і приватних вищих навчальних закладів. Водночас у дослідженнях українських науковців кінця 1980-х — початку 1990-х років простежується загалом позитивна оцінка функціонування цих закладів, які розглядаються як чинник демократизації та фемінізації студентства й інтелігенції, а також як важливий елемент якісних і кількісних змін у системі підготовки фахівців.

Поява спеціальних досліджень, присвячених проблемам виникнення та функціонування громадських і приватних вищих навчальних закладів, здебільшого відноситься до початку 1990-х років. При цьому сучасні дослідники значною мірою зосереджуються на педагогічних та економічних аспектах діяльності цих закладів, їх соціальних функціях у сучасних умовах, тоді як історія їх становлення та розвитку залишається меншою мірою опрацьованою.

1.2. Джерельна база дослідження.

Джерельна база дослідження є різноплановою та репрезентативною, що дає можливість комплексно висвітлити процес виникнення, становлення та функціонування громадських і приватних вищих навчальних закладів в Україні наприкінці XIX – на початку XX століття. Її доцільно поділити на кілька основних груп.

1. Нормативно-правові акти та офіційні документи.

До цієї групи належать закони, укази, циркуляри, статuti, положення та інструкції Російської імперії, що регламентували освітню сферу на українських землях. Вони дозволяють з'ясувати правові умови заснування недержавних

навчальних закладів, особливості їх діяльності, підпорядкування та контроль з боку держави. Зокрема, особливу цінність мають: Університетські статuti 1863 та 1884 рр. [49; 67]; Положення про приватні навчальні заклади [46]; циркуляри Міністерства народної освіти Російської імперії [70].

2. Друга група джерел – це статистичні та довідкові видання.

Цінним джерелом є офіційна статистика, адрес-календарі, пам'ятні книжки губерній, довідники навчальних закладів, щорічні звіти. Вони містять відомості про кількість закладів, викладачів, студентів, фінансування та напрями підготовки. Памятные книжки губерний Российской империи; Адрес-календари; Обзоры учебных округов; статистичні щорічники Російської імперії [64].

3. Матеріали періодичної преси.

Проаналізовано низку газет та журналів досліджуваного періоду, зокрема: «Киевская старина» [20-26], «Университетские известия» [65-68], «Русская школа» [50-53]. Вони дають змогу простежити суспільну реакцію на відкриття нових закладів, дискусії щодо реформ освіти, оцінки діяльності приватних курсів та інститутів. Зокрема, Т. 64 за 1899 р. «Киевской старины» містить статті на історико-педагогічні та культурно-освітні теми [24], Т. 66 за 1899 р. цього ж видання містить публікації з історії університетської та громадської освіти в Україні [25], а Т. 67 – уміщує тематику про народну освіту та загалом особливості українського культурного руху цього періоду та його вплив на розвиток освіти [26]. У журналі «Университетские известия» вміщено інформацію про університетські звіти, загалом подає аналіз ситуації у сфері освіти [65-68]. У серії журналу «Русская школа» знаходимо педагогічні дискусії про ситуацію в народній і середній освіті, матеріали про організацію освітніх практик в російській імперії, у приватних закладах освіти, зокрема; аналізується освітня реформа та діяльність вчителів і викладачів [50-53].

4. Джерела особового походження.

Мемуари, листування викладачів, громадських діячів і студентів дозволяють відтворити внутрішню атмосферу навчальних закладів. Зокрема, спогади Володимира Антоновича, Михайла Драгоманова, Софії Русової, Дмитра

Дорошенка, випускниць Київських, Харківських та Одеських вищих жіночих курсів, Музично-драматичної школи Миколи Лисенка, Колегії Павла Галагана та ін. [64]. Ці джерела дозволяють реконструювати повсякденне життя навчальних закладів, взаємини між професурою і студентством, особливості навчального процесу та суспільно-політичні настрої академічного середовища.

5. Наукові праці сучасників. Окрему групу становлять праці педагогів, освітніх реформаторів та громадських діячів кінця XIX – початку XX ст., присвячені питанням розвитку вищої школи: Дмитра Багалія, Михайла Драгоманова, Софії Русової, Миколи Пирогова, Костянтина Ушинського, Володимира Іконникова та інших, у яких висвітлювалися проблеми університетської автономії, жіночої освіти, підготовки педагогічних кадрів і розвитку громадської вищої школи [3; 62; 64; 72].

Отже, зібрана й проаналізована історіографія та джерельна база дослідження достатньо репрезентативна для того, щоб розв'язати поставлені завдання кваліфікаційної бакалаврської роботи та зробити науково верифіковані висновки.

РОЗДІЛ II

ГЕНЕЗА ТА ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ГРОМАДСЬКИХ І ПРИВАТНИХ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ПІДРОСІЙСЬКОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

2.1. Суспільно-політичні, економічні та культурно-освітні передумови формування недержавної вищої школи.

Особливості нових соціально-економічних відносин значною мірою визначали специфіку розвитку освітньої системи кінця XIX — початку XX ст. Історичні межі цього періоду є доволі чітко окресленими: з одного боку, він характеризувався стрімким розвитком промисловості, а з іншого — збереженням елементів кріпосницьких відносин у різних сферах соціокультурного життя. Саме це зумовило складність і суперечливість політичних, економічних та соціокультурних процесів [16, с. 20].

Вища школа Наддніпрянської України наприкінці XIX — на початку XX ст. функціонувала на перетині різних культурно-історичних, соціально-економічних і суспільно-політичних процесів, що істотно впливали на її розвиток. Вже сучасники усвідомлювали необхідність реформування освітньої системи. Як зазначав Т. Калініченко, «чимало з форм життя стали новими, а форми навчання до того вже застаріли, що настав час подумати про їх удосконалення» [16, с. 20].

На думку А. Є. Іванова, розвиток вищої школи у XIX ст. відбувався у два етапи: у першій половині століття було закладено духовні й матеріальні основи переважно університетської освіти, тоді як у другій половині відбувалося її вдосконалення, завершення попередніх процесів і поступове формування нових структурних ланок [16, с. 20].

Структура вищої школи досліджуваного періоду була складною за своїми кількісними та якісними характеристиками, які постійно змінювалися під впливом об'єктивних і суб'єктивних чинників. Основу системи вищої освіти становили державні навчальні заклади, що в основному сформувалися до кінця XIX ст. На початку XX ст. темпи їх розвитку сповільнилися. Функціонуванню системи вищої

освіти перешкоджали станові й національні обмеження, дискримінація жінок, урядова опіка, бюрократичні механізми управління та недостатнє фінансування.

Дослідники соціально-економічних процесів кінця XIX — початку XX ст. зазначають, що самодержавство з різним ступенем готовності сприймало буржуазні перетворення: економічні нововведення запроваджувалися відносно легше, тоді як зміни у сфері соціальних відносин відбувалися значно повільніше [19, с. 14].

Станом на 1917 р. в Російській імперії діяло понад 120 вищих навчальних закладів, з яких 65 були державними та 59 — громадськими і приватними. Більшість із них згодом перейшла у спадок радянській владі. У підросійській Україні функціонувало 9 державних і 15 громадських та приватних закладів вищої освіти [19, с. 14]. Незважаючи на відмінності в соціальній спрямованості, юридичному статусі та організаційних засадах, вони забезпечували підготовку фахівців для державного апарату, земського самоврядування, промисловості, сільського господарства, освіти та мистецтва. Їх значення зростало, що було зумовлено розвитком ринкової економіки, збільшенням кількості службовців і підвищенням попиту на кваліфіковані кадри [23, с. 6].

У науковій літературі підкреслюється загалом повільний розвиток вищої школи в цей період, водночас після 1900 р. її розширення значною мірою відбувалося завдяки громадській та приватній ініціативі [23, с. 6].

Недостатня потужність урядової вищої школи значною мірою пояснювалася недосконалим географічним розміщенням закладів. Розташування державних вищих навчальних закладів у межах Російської імперії мало виразну євроцентристську спрямованість: у 1917 р. 62 заклади (95,4 %) були зосереджені в європейській частині держави, зокрема 25 — у Петербурзі та 11 — у Москві [23, с. 6].

Основними типами вищих навчальних закладів у досліджуваний період були університети, інститути, академії, ліцеї, курси та консерваторії. Загалом система вищої освіти наприкінці XIX — на початку XX ст. складалася з трьох секторів: державного, громадського та приватного [23, с. 6].

Наприкінці XIX ст. державна вища освіта в Україні була представлена університетами — Харківським, Київським і Новоросійським в Одесі, які становили 38 % усіх університетів Російської імперії [23, с. 6], а також низкою спеціалізованих закладів: Ніжинським історико-філологічним інститутом, Харківським технологічним, Київським політехнічним, Катеринославським гірничим, Харківським ветеринарним інститутами та Київською духовною академією. Загалом на початку XX ст. в Україні функціонувало дев'ять державних вищих навчальних закладів, що становило майже 14 % їх загальної кількості в Російській імперії [23, с. 6].

Громадські та приватні вищі навчальні заклади становили другий сектор системи вищої освіти України. У 1900–1917 рр. було створено та функціонувало близько 15 таких закладів, однак їх кількість у різні періоди коливалася від 5 до 15 [19, с. 14].

Попри кількісне переважання, вони не визначали провідних тенденцій у системі вищої освіти. Студентський контингент державних закладів обчислювався тисячами осіб, тоді як у громадських і приватних він у середньому становив від 500 до 2000 студентів [19, с. 14].

Поява та динамічний розвиток громадських і приватних вищих навчальних закладів зумовлювалися низкою чинників: необхідністю розширення доступу до вищої освіти для представників соціальних груп, які зазнавали національних, станових і гендерних обмежень; недостатнім фінансуванням державної вищої школи; а також потребою у підготовці фахівців як традиційних, так і нових спеціальностей, що були затребувані в умовах соціально-економічних змін [15, с. 121].

У Наддніпрянській Україні провідними центрами вищої освіти були Харків (3 державні та 5 громадських і приватних закладів), Київ (3 державні та 7 громадських і приватних), Одеса (1 державний та 4 громадських і приватних), а також Катеринослав (1 державний та 2 громадських і приватних) [15, с. 121; 43, с. 325].

Провідні позиції серед державних вищих навчальних закладів займали установи, що забезпечували підготовку кадрів для державного апарату імперії, насамперед університети. Держава зберігала також контроль над військовою та богословською вищою освітою. У соціальному плані ці заклади орієнтувалися переважно на дворянсько-чиновницьке середовище випускників класичних гімназій [43, с. 332].

У структурі державної вищої школи домінували заклади невиробничого профілю: університети, а також інститути й школи, подібні до них за програмами та методами навчання (медичні, юридичні, педагогічні), а також військові, військово-морські, богословські й архітектурно-мистецькі навчальні заклади [43, с. 333].

Педагогічна освіта значною мірою формувалася в межах університетської системи. Окрім університетів, які готували основну частину вчителів середніх шкіл, діяли й спеціалізовані педагогічні заклади. В Україні, поряд з історико-філологічними факультетами Харківського, Київського та Новоросійського (Одеського) університетів, підготовку вчителів здійснював також Ніжинський історико-філологічний інститут. Ці заклади готували не лише педагогів, а й майбутніх адміністраторів системи освіти [43, с. 333].

Ще однією причиною появи нових вищих навчальних закладів було прагнення інтелігенції, молоді до тих або інших форм демократизації процесу навчання.

Студенти державних навчальних закладів перебували під суворим відомчим контролем: вони були зобов'язані носити форму, а після завершення навчання й складання державних іспитів отримували чин і право на державну службу. Поліцейсько-охоронний режим запроваджував у вищій школі обмеження станово-національного та статевого характеру щодо складу студентства [45, с. 18].

Ці обмеження стосувалися й єврейського населення. Наприкінці XIX – на початку XX ст. євреї становили одну з найчисельніших національних меншин в Україні: близько 2,3 млн осіб, а за даними перепису 1897 р. посідали третє місце серед населення українських губерній Російської імперії після українців і росіян

[45, с. 19, 22]. Єврейська молодь активно прагнула здобути вищу освіту з метою соціального й професійного зростання в умовах суспільних трансформацій.

Водночас із 1887 р. була запроваджена процентна норма, яка істотно обмежувала доступ євреїв до вищих навчальних закладів [59, с. 203–204]. У відповідь частина єврейської інтелігенції ініціювала створення приватних вищих навчальних закладів, відкритих також для представників інших національностей [59, с. 203].

Актуальним залишалося питання підготовки фахівців із числа українців. За даними 1897 р., українці становили 16 % юристів, 25 % учителів і 10 % письменників та літературних діячів [30, с. 112]. У цей період також актуалізувалися проблеми розвитку української культури у вищій школі та створення українських кафедр [59, с. 203].

Станові обмеження в доступі до вищої освіти зберігалися тривалий час і, за спостереженнями дослідників, фактично тривали до середини XIX ст., попри поступову трансформацію соціальної структури суспільства та перехід до нових принципів соціальних відносин, передусім пов'язаних із матеріальним становищем. Водночас процес залучення представників міських і сільських верств до навчання у вищих закладах освіти, зокрема й університетах, відбувався досить повільно [59, с. 204].

Досліджуваний період характеризується активним пошуком нових форм у змісті навчання і підготовки фахівців, зокрема й в університетах. Наприкінці XIX – на початку XX ст. університетська система переживала глибоку кризу. З початку XIX ст. і до 1917 р. незмінною залишалася також організаційна структура університетів, яка складалася з фізико-математичного, історико-філологічного, юридичного і медичного факультетів. Разом з цим, в досліджуваний період здійснювався активний пошук оптимальних шляхів пристосування вищої освіти до соціально-економічних умов, що змінилися [43, с. 330].

Таким чином, інтенсивний розвиток нових економічних відносин вимагав певних змін у структурі і змісті вищої освіти. Оновлений тип господарства

вимагав підготовки фахівців з нових напрямів, зміни самої системи цієї підготовки. Інженерів катастрофічно не вистачало. За даними Другого з'їзду діячів технічної і професійної освіти лише 8% директорів фабричних і заводських підприємствами мали технічну освіту, причому частину з них складали іноземці [43, с. 331].

Але ці чинники не змінили суті університетської освіти, яка була покликана насамперед готувати фахівців для державної чиновної служби. Небажання традиційних університетів враховувати соціально-економічні умови, що змінилися в країні, спричинили виникнення нових форм вищої освіти за змістом – технічних інститутів. Відкриття наприкінці ХІХ століття нових вузів такого профілю у Харкові, Києві, Катеринославі [19, с. 14] і розгалуження системи вищої спеціальної освіти дещо поліпшило ситуацію, але не вирішило до кінця цю проблему [19, с. 29].

На межі ХІХ – ХХ століть поряд з проблемами підготовки фахівців з традиційних спеціальностей (вчителів, педагогів) існувала і проблема підготовки кадрів з нових напрямів, насамперед потрібних ринковому господарству, що бурхливо розвивалось. В матеріалах з комерційної освіти зазначається, що в останній час (на початку ХІХ ст.) у всіх державах зріс інтерес до комерційної освіти. Це було обумовлено зростанням значення торгівлі в економіці країни, розширенням її спектру. В зв'язку з цим, попередній об'єм знань був вже недостатнім для ефективної роботи у цій сфері [33, с. 11].

У цей період простежувалася виразна невідповідність між рівнем освіченості населення та потребами промислового розвитку країни. Зростання промисловості зумовлювало потребу в техніках та інженерах, а розширення торговельної сфери – у фахівцях із комерції, банківської та страхової справи [33, с. 11].

Розвиток великих монополістичних об'єднань висував нові вимоги до інженерних кадрів, зокрема щодо організаційно-технічних знань. Водночас у країні відчувалася гостра нестача кваліфікованих спеціалістів, здатних ефективно організовувати та впроваджувати нові форми господарювання. За даними 1885 р.,

частка керівників промислових підприємств із вищою або середньою спеціальною освітою не перевищувала 8 % [33, с. 11].

Інженерно-промислові вищі навчальні заклади, що готували фахівців для різних галузей промисловості, відзначалися різноманітністю організаційних форм. До них належали двофакультетні інститути (Харківський технологічний інститут, 1885), багатофакультетні заклади (Київський політехнічний інститут, 1898, із чотирма факультетами), а також багатогалузеві навчальні заклади, зокрема Катеринославський гірничий інститут (у 1899–1912 рр. – Вище гірниче училище).

Чисельність студентів в інститутах інженерного профілю постійно зростала. У 1899–1913 рр. кількість студентів у Харківському технологічному інституті збільшилася з 644 до 1171 осіб, у Київському політехнічному інституті – з 589 до 2313 (станом на 1917 р.), а в Катеринославському гірничому училищі – з 77 до 446 осіб [19, с. 29]. Водночас навіть такий приріст не вирішував проблеми забезпечення промисловості, що швидко розвивалася, інженерними кадрами.

Вкрай гострою залишалася й нестача агрономічних спеціалістів. За оцінкою головного управителя землеустрою і землеробства А. В. Кривошеїна, на початку 1910 р. агрономічна служба Російської імперії потребувала близько 2,5 тис. фахівців вищої кваліфікації. У структурі вищої освіти у зв'язку з цим виникали нові навчальні заклади, орієнтовані на підготовку кадрів для сільського господарства [24, с. 76].

У пореформений період виявилася невідкладна необхідність в організації вищої комерційної освіти. Досліджуваний період характеризується стрімким зростанням нових галузей економіки: банківської справи, торгівлі, страхування. У зв'язку з цим були потрібні висококваліфіковані фахівці в галузі торгівлі, організації промисловості, банківської і кооперативної справи, комунально-муніципальних служб [24, с. 76].

Ця потреба обумовила появу до життя принципово нових закладів – комерційних інститутів. Комерційні інститути і курси давали вищу комерційну, юридичну, політико-економічну і педагогічну освіту для служби в торгово-промислових, громадських, адміністративних фінансових установах і для

викладацької діяльності в середніх комерційних навчальних закладах. Одна з важливих відмінностей цих вищих навчальних закладів полягала в тому, що вони в більшості випадків створювалися на кошти приватного капіталу і були громадськими або приватними [24, с. 76].

Турбота про торговельні кадри була притаманною багатьом заможним купецьким родинам. Вони виділяли субсидії на створення мережі комерційної освіти, яка з'явилась і постійно розвивалась наприкінці XIX - на початку XX ст. [24, с. 76].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. особливої актуальності набули проблеми медичного забезпечення населення. До революції в Україні діяли три медичні факультети – у Харківському, Київському та Одеському університетах, які щороку випускали до 200 лікарів. Водночас дефіцит медичних кадрів залишався значним. Так, у Харківській губернії на одного лікаря в 1900 р. припадало 5460 осіб, у Київській – 6250 осіб [19, с. 31].

У промові професора С. В. Левашова на відкритті Вищих жіночих медичних курсів в Одесі наводилися показові статистичні дані: за перші п'ять років XX ст. в Російській імперії на інфекційні хвороби захворіло близько 12 млн осіб, а смертність становила 505 осіб на 100 тис. населення. Однією з головних причин такого стану була нестача лікарів: в імперії в середньому припадав один лікар на 6000 осіб, що суттєво перевищувало відповідні показники провідних європейських країн [19, с. 31].

Потреба у фахівцях-медиках, що помітно зростала, призвела до створення низки нових вищих громадських жіночих медичних навчальних закладів – Київського жіночого медичного інституту (1908 р.), Харківського жіночого медичного інституту (1910 р.), Вищих жіночих медичних курсів в Одесі (1910 р.) [19, с.31].

Швидкий розвиток промисловості, зростання міст, активізація культурного життя спричинили за собою і зміни в соціальній сфері, які, у свою чергу, позначилися на зміні соціального і статевого складу студентства. Насамперед, це стосувалося питань, пов'язаних з отриманням освіти жінками і вихідцями з

торгово-промислового середовища [19, с.31].

У період, що розглядається, з особливою актуальністю постало питання жіночої вищої освіти. Склад студентства жорстко регулювався за ознакою статі. Університетський статут 1863 р. не давав жінкам права вступати до вищих навчальних закладів [34, с. 154].

Позбавлені на батьківщині можливості діставати вищу освіту, жінки вимушені були навчатися в зарубіжних університетах, переважно у швейцарських [17]. Уряд, знаходячись під тиском громадських сил, що вимагали розширення доступу жінок до вищої освіти, визнав за необхідне піти на поступки, які виявлялись в дозволі відкривати жіночі навчальні заклади у вигляді вищих курсів, головним чином, педагогічних і лікарських [34, с. 154].

У травні 1908 р. Рада міністрів рекомендувала міністру народної освіти А. Шварцу відновити жорсткий контроль за прийомом до вищих навчальних закладів. Циркуляр від 16 травня 1908 р. заборонив прийом жінок до університетів, що спричинило скорочення кількості слухачок більш ніж удвічі. У 1910–1911 навчальному році в університетах Російської імперії залишалося близько 900 вільних слухачок, зокрема в Харківському університеті – 250, Новоросійському – 95, Київському – 22 [52, с. 293]. Переважно були усунуті жінки без свідоцтва про благонадійність і дозволу на проживання поза смугою осілості.

Через значний суспільний резонанс влада була змушена піти на компроміс: згідно з розпорядженням Миколи II від 30 жовтня 1908 року, жінкам надали право завершити навчання в статусі сторонніх слухачок. Цьому також сприяла критична потреба держави у кваліфікованих кадрах, особливо в медичній та педагогічній сферах. Згодом, у червні 1915 року, Рада міністрів обговорила звіт міністра народної освіти П. Ігнат'єва стосовно відкриття для жінок окремих університетських факультетів [7; 22; 38].

Наступним кроком стало рішення особливої наради 1916 року щодо реформування вищої технічної школи, яке дозволило прийом жінок до спеціалізованих інститутів за умови наявності вільних місць та відповідності

загальним освітнім стандартам. Попри це, такі кроки залишалися лише частковими поступками, адже до 1917 року державна вища школа залишалася переважно чоловічою, а питання повноцінної державної освіти для жінок так і не знайшло свого остаточного вирішення [7; 22; 38].

Прагнучи утримати монополію в університетському, військовому та духовному секторах освіти, держава зіткнулася з викликами початку XX століття. Оскільки тогочасні освітні моделі вже не задовольняли суспільні запити, представники інтелігенції ініціювали створення приватних та громадських закладів вищої освіти, що започаткувало формування нових типів навчальних установ [7; 22; 38].

З цього періоду вагомим фактором модернізації освітньої сфери стає громадська та приватна ініціатива. Починаючи з 1860-х років, масштабні соціально-економічні перетворення зумовили активізацію інтелектуального потенціалу суспільства, що проявилось у стрімкому розгортанні педагогічно-просвітницького руху, на чому наголошують сучасні дослідники [7; 22; 38]. Ця тенденція охопила й українські губернії, зокрема такі великі міські центри, як Київ, Одеса, Полтава та Харків. Практичним вираженням зазначеного процесу стало заснування мережі нових недержавних закладів середньої та вищої школи [38, с. 184].

У межах цього просвітницького руху почали створюватися народні університети, а також проводилися з'їзди діячів громадських і приватних освітніх інституцій. Попри те, що подібні заклади для українських теренів були відносно новим явищем, вони швидко інтегрувалися в загальноосвітній простір.

Загалом у структурі вищої школи Підросійської України функціонували 24 вищі навчальні заклади. Характерно, що лише 9 із них фінансувалися державою, тоді як решта належала до громадського та приватного секторів. Таким чином, саме за рахунок недержавної ініціативи забезпечувалося основне кількісне та якісне зростання тогочасної вищої освіти [38, с. 184].

Протягом останньої чверті XIX – на початку XX ст. інтенсифікація та диференціація мережі закладів вищої освіти були безпосередньо зумовлені

масштабними соціально-економічними трансформаціями, лібералізацією суспільно-політичного життя й глибокими соціальними змінами. Ці процеси вимагали впровадження нових підходів до підготовки кваліфікованих кадрів, а також пошуку компромісних урядових рішень задля збереження стабільності в суспільстві [53, с. 143].

Ефективному розв'язанню комплексу завдань, що постали перед вищою школою на зламі століть, могла сприяти лише розгалужена багатуукладна система освіти [28, с. 75]. Саме в цей період сформувалася низка об'єктивних і суб'єктивних чинників, які каталізували появу недержавного (громадського та приватного) сектору вищої школи. До базових об'єктивних умов належали:

- критична соціально-економічна потреба у спеціалістах: як класичного профілю (медики, педагоги), так і нових напрямів, актуалізованих тогочасними ринковими трансформаціями (інженери, фахівці у сферах комерції та торгівлі);
- дефіцит державного фінансування: неспроможність казни повною мірою забезпечити підготовку необхідної кількості фахівців компенсувалася значними фінансовими надходженнями від громадських інституцій та приватних осіб, які інвестували в розбудову інноваційних освітніх закладів;
- інституційна база державного сектору вищої школи: наявність розвиненої мережі імперських університетів, без кадрового та науково-методичного потенціалу яких новостворені інституції не змогли б повноцінно розгорнути свою діяльність [53, с. 143].

Суб'єктивні чинники зазначеного процесу проявилися у таких аспектах:

- інтенсифікація зусиль громадськості у сфері розбудови вищої школи: це знайшло відображення у тривалій, переважно безвідплатній праці ентузіастів із числа тогочасної інтелігенції, спрямованій на підготовку до відкриття нових освітніх центрів, їхню організаційну інституціоналізацію та подальший розвиток;
- усвідомлення урядовими колами суспільного запиту на фахівців вищої кваліфікації: результатом цього стало впровадження певних нормативно-правових кроків, спрямованих на легітимізацію новостворених громадських і приватних

закладів вищої освіти, а також поступове офіційне визнання (*de jure*) їхньої діяльності та зрівняння прав їхніх випускників із державними аналогами.

2.2. Етапи становлення та мережеве розгортання недержавних закладів вищої освіти.

Формування підсистеми громадських і приватних закладів вищої освіти на українських теренах мало тривалий характер і охопило майже півстолітній період. Процес генези, становлення та еволюції недержавного сектору вищої школи відзначався динамічною нерівномірністю, проте демонстрував стійку тенденцію до збільшення кількості таких інституцій та чисельності їхнього студентського контингенту. Задля системного аналізу зазначеного процесу у дослідженні виокремлено ключові етапи розвитку громадської та приватної вищої школи [53, с. 144]:

Перший етап (1878–1905 рр.) – інституційне виникнення. Охоплює період від заснування перших Вищих жіночих курсів у Києві (1878) до початку офіційної легітимізації недержавних закладів освіти, чим став затверджений у грудні 1905 року звіт міністра народної освіти, який нормативно дозволяв відкриття приватних навчальних інституцій [53, с. 144].

Другий етап (1906–1911 рр.) – становлення та організаційне зміцнення. Розпочався з відновлення прийому слухачок на Київські вищі жіночі курси (1906) і завершився ухваленням Закону від 19 грудня 1911 року «Про випробування осіб жіночої статі у знанні курсу вищих навчальних закладів і порядок здобуття ними вчених ступенів і звання вчительок середніх навчальних закладів». Цей період характеризується розширенням позицій недержавної вищої школи [53, с. 144].

Третій етап (1912–1917 рр.) – інтенсивна діяльність та правове визнання. Охоплює хронологічні межі від перших випусків дипломованих фахівців і надання їм відповідних станових прав до кардинальних революційних трансформацій 1917 року. Етап відзначився активним функціонуванням громадських і приватних інституцій та остаточною юридичною верифікацією прав їхніх випускників [53, с. 144].

Видається доцільним зробити аналіз процесу генезису вищих освітніх закладів, що досліджуються, у відповідності із запропонованою періодизацією. Кожний етап відрізняється характерними особливостями, яскравими подіями і отриманими результатами.

Як зазначалося вище, вихідною точкою першого етапу еволюції недержавного сектору вищої школи стало заснування у 1878 році Вищих жіночих курсів у Києві. Передісторією цього процесу слугувала ініціатива Київського товариства дослідників, яке ще в середині 1870-х років організувало при університеті безкоштовні, проте нерегулярні публічні лекції для жіноцтва. Згодом самі слухачки почали активно клопотати про надання цим заняттям систематичного характеру [53, с. 144].

Керівництво Київського університету св. Володимира неодноразово надсило клопотання до Міністерства народної освіти з проханням санкціонувати діяльність постійних курсів. У результаті 4 лютого 1878 року профільне міністерство надало відповідний дозвіл, висунувши умову, що новостворена інституція підпорядковуватиметься безпосередньо попечителю Київського навчального округу, а не університетській адміністрації [53, с. 144].

Остаточне юридичне оформлення закладу відбулося 29 вересня 1878 року, коли попечитель округу затвердив «Положення про вищі жіночі курси». Згідно з цим документом, курси засновувалися як приватна установа, покликана забезпечити випускницям гімназій можливість здобуття повноцінної вищої освіти [53, с. 145].

Офіційне відкриття Київських вищих жіночих курсів відбулося 3 жовтня 1878 року. У їхній структурі функціонувало два відділення: історико-філологічне та фізико-математичне. Проте у 1888 році, в умовах посилення загальноімперської політичної реакції, прийом нових слухачок тимчасово призупинили. Варто зазначити, що у досліджуваний період згадана інституція не залишалася єдиним освітнім закладом такого типу в місті [53, с. 145].

Напередодні та під час революційних подій 1905–1907 років у Києві з'явилися нові приватні вищі жіночі курси. Ініціатором створення одного з таких

осередків виступив професор Митрофан Довнар-Запольський; за його безпосередньої участі заклад офіційно запрацював 3 грудня 1905 року, а з 1906 року вчений очолив його як директор.

Того ж року з аналогічною ініціативою виступила керівниця приватної жіночої гімназії А. Жекуліна. У своєму клопотанні вона наголошувала на гострій потребі у професійній освіті для жіноцтва та доцільності створення альтернативи навчанню за кордоном. Цей приватний навчальний заклад розпочав роботу у грудні 1905 року. На початковому етапі в його структурі діяв лише історико-літературний факультет із дворічним терміном навчання, який забезпечував підготовку близько 150 слухачок [53, с. 145].

На початку ХХ ст. вагому роль у розгортанні руху за доступність вищої жіночої освіти в Харкові відіграло Товариство взаємодопомоги трудящих жінок. З метою розробки концепції та укладання Статуту майбутнього жіночого закладу вищої школи було створено профільну комісію, яку очолила О. Я. Єфименко – видатна вчена свого часу, яка у 1907 році викладала на Бестужевських вищих жіночих курсах. Наукові здобутки дослідниці дістали офіційне визнання у 1910 році, коли вчена рада історико-філологічного факультету Харківського університету присвоїла О. Я. Єфименко почесний ступінь доктора російської історії. Вона стала першою і єдиною жінкою в Російській імперії, яка удостоїлася такого високого наукового визнання.

Фундаментальні дослідження з історії України О. Я. Єфименко успішно поєднувала з адміністративно-просвітницькою діяльністю, активно займаючись організаційними питаннями створення Харківських вищих жіночих курсів. Проте реалізація цієї ініціативи штучно гальмувалася тогочасним бюрократичним апаратом. Численні клопотання організаційного комітету до Міністерства народної освіти та особисті звернення до міністра В. Г. Глазова виявилися безрезультатними через супротив останнього. Зокрема, 2 травня 1905 року очільник відомства офіційно повідомив попечителя Харківського навчального округу про передчасність відкриття закладу через буцімто його матеріальну незабезпеченість. Унаслідок такої урядової політики, попри масштабну

підготовчу роботу громадськості, вищі жіночі курси в Харкові до кінця 1905 року так і не розпочали свою діяльність [53, с. 145].

Таким чином, перший період (1878–1905 рр.) став етапом генези недержавних закладів вищої школи нового типу, що функціонували переважно у формі вищих жіночих курсів. Їхнє становлення супроводжувалося як внутрішніми труднощами – розбудовою матеріально-технічної бази, залученням кваліфікованих науково-педагогічних кадрів, розробкою навчально-методичного забезпечення, – так і проблемами інституційного самовизначення. Останні пов'язувалися з налагодженням взаємин із владними структурами, юридичним оформленням статусу та тривалою боротьбою за надання випускникам прав на отримання державних дипломів [53, с. 146].

Усі зазначені аспекти життєдіяльності новостворених інституцій перебували на початковій стадії формування. Для деяких освітніх осередків ці виклики виявилися непереборними, що призвело до їхньої самоліквідації. Натомість інші заклади зуміли адаптуватися, досягли високого науково-освітнього рівня та успішно інтегрувалися в тогочасний соціокультурний простір [53, с. 147].

Історичне значення цього етапу полягає у появі принципово нових суб'єктів освітнього процесу, які взяли на себе розв'язання ключових соціальних завдань – забезпечення жіноцтва доступом до вищої школи та подолання станових обмежень у сфері освіти. Попри частковий характер розв'язання проблеми жіночої емансипації в освітній галузі, саме цей період заклав надійний фундамент для подальшого розвитку громадського та приватного сектору вітчизняної вищої школи [53, с. 147].

У зазначений період географія поширення громадських і приватних закладів вищої освіти обмежувалася лише Києвом та Одесою. Зокрема, аналогічне клопотання громадськості щодо заснування вищих жіночих курсів у Харкові у 1881 році було відхилене імперською владою [53, с. 147].

Другий етап у хронології розвитку недержавного сектору вищої школи (1906–1911 рр.) став періодом становлення, розбудови та легітимізації інституцій,

створених завдяки громадській і приватній ініціативі. Цей проміжок часу відзначився функціонуванням найбільшої кількості освітніх осередків нового типу. Дана мережа формувалася як за рахунок новостворених інституцій, так і шляхом відновлення діяльності тих закладів, чію роботу раніше призупинили (переважно через тогочасні суспільно-політичні заворушення). Потужним імпульсом для цих процесів слугувало надання офіційного урядового дозволу на відкриття приватних вищих навчальних закладів у грудні 1905 року [53, с. 147].

Так, восени 1906 року було відновлено прийом слухачок на Київські вищі жіночі курси. Цей момент ознаменував якісно новий етап їхньої діяльності, що супроводжувався суттєвою внутрішньою модернізацією та розширенням структури: у 1907 році тут почали діяти медичне та юридичне відділення. Згодом, у 1908 році, медичне відділення відокремилося від курсів, трансформувавшись у самостійний вищий навчальний заклад, а в 1909 році у структурі самих курсів додатково відкрилося економіко-комерційне відділення [53, с. 148].

Таким чином, Київські вищі жіночі курси, які розпочинали свою діяльність у форматі публічних лекцій, еволюціонували у потужний освітній центр. За архівними даними, станом на 18 лютого 1910 року чисельність їхніх слухачок становила 2137 осіб, а вже у 1914–1915 навчальному році цей показник зріс до 4021 особи [53, с. 148].

Через революційні події Вищі жіночі курси в Одесі протягом 1905–1906 років також призупинили функціонування. Їхню діяльність було відновлено лише восени 1906 року завдяки клопотанню Ради курсів та відповідному рішенню Міністерства народної освіти. На той момент у структурі Одеських курсів діяло два факультети: історико-філологічний та фізико-математичний. Згодом відбулося суттєве розширення закладу: у 1909 році відкрився юридичний факультет, а в 1916 році – хіміко-фармацевтичний. Паралельно фіксувалася динаміка чисельності студентського контингенту: якщо на 1 січня 1910 року в закладі навчалися 1278 осіб, то згодом відбувся спад, і у 1913 році кількість слухачок становила лише 594 особи [53, с. 148].

Загалом другий етап розвитку недержавного сектору вищої школи позначився ще однією важливою тенденцією – розширенням його географії. Інституції такого типу поступово виходять за межі колишніх локацій і з'являються, зокрема, у Харкові.

Восени 1906 року комісія Харківського товариства взаємодопомоги трудящих жінок відновила роботу щодо організації вищих жіночих курсів, заручившись підтримкою професорського складу Харківського університету. Проте через брак науково-педагогічних кадрів виникли труднощі з формуванням юридичного факультету. Після повторного клопотання перед Міністерством народної освіти товариство отримало дозвіл від 27 квітня 1907 року на відкриття закладу в 1907–1908 навчальному році, але без надання випускникам офіційних прав [53, с. 148].

Паралельно у Харкові розпочали діяльність приватні жіночі курси під керівництвом Н. І. Невіандт. Початковий проєкт передбачав функціонування юридичного, історико-філологічного та фізико-математичного факультетів. У 1906–1907 навчальному році роботу розпочало лише юридичне відділення, тоді як історико-філологічний та медичний напрями були відкриті у 1907 році.

Таким чином, статус Харкова як потужного університетського осередку суттєво зміцнився завдяки розбудові громадського та приватного секторів вищої школи. Поява інституцій нового типу дала змогу помітно диверсифікувати соціальний склад студентства та збільшити загальну чисельність тогочасних вихованців вищої школи більш ніж на 200 осіб [28, с. 75].

У межах другого етапу динамічно розширювалася й мережа недержавних закладів вищої освіти у Києві. Зокрема, у 1908 році тут заснували Фребелівський жіночий інститут, підпорядкований однойменному київському товариству. Цей педагогічний заклад із трирічним терміном навчання мав на меті науково-теоретичну та практичну підготовку випускниць середніх шкіл, які виявляли схильність до викладацької діяльності. Інститут спеціалізувався на підготовці виховательок дитячих садків і вважався однією з найбільших вищих жіночих інституцій Російської імперії у сфері дошкільного виховання [43, с. 332]. Заклад

зробив вагомий внесок у формування вчительських кадрів та розширення доступу жіноцтва до вищої школи в Україні; лише протягом 1913/1914 навчального року його випускницями стали близько ста слухачок [43, с. 332].

Отже, за порівняно короткий проміжок часу на українських теренах було створено низку громадських і приватних інституцій вищої школи, зорієнтованих переважно на забезпечення потреб тогочасної системи освіти в педагогічних кадрах.

Водночас на початку XX ст. особливої актуальності набуло питання модернізації медичної освіти, що зумовлювалося гострим дефіцитом лікарів та зростанням суспільного запиту на кваліфіковане медичне обслуговування населення. Зазначений фактор активізував розширення мережі профільних вищих закладів, зокрема жіночих медичних курсів, які мали значний попит серед тогочасного жіноцтва [53, с. 2].

У Києві неодноразово порушувалося питання щодо відкриття автономної вищої жіночої медичної школи. Проте через брак фінансування замість окремого інституту професорський склад медичного факультету Імператорського університету св. Володимира запропонував створити профільне відділення при Київських вищих жіночих курсах, роботу яких було відновлено у 1906 році [53, с. 2]. Як наслідок, 1 травня 1907 року Міністерство народної освіти затвердило «Положення про медичне відділення при вищих жіночих курсах у Києві», а вже з 1 липня 1908 року воно набуло статусу самостійної інституції. Попит на навчання у новоствореному закладі залишався стабільно високим, хоча через обмежену кількість місць значній частині абітурієнток було відмовлено у зарахуванні [53, с. 2].

Подібне прагнення жіноцтва до здобуття медичного фаху спостерігалось й в інших регіонах. Професура медичного факультету Новоросійського університету також виступила з ініціативою організації відповідного вищого закладу в Одесі. Перші збори засновників відбулися 5 квітня 1908 року; під час засідання було сформовано Організаційний комітет для розробки проєкту та Положення про майбутні курси. Головою комітету обрали професора С. В. Левашова.

Вагому підтримку ініціативі надало місцеве самоврядування: Одеська міська дума на засіданні 15 грудня 1908 року передала у користування майбутній інституції міські лікарні та інші профільні установи, придатні для забезпечення освітнього процесу. Зрештою, у серпні 1909 року було отримано офіційний дозвіл міністра народної освіти на заснування Одеських вищих жіночих курсів, і водночас затверджено «Положення про вищі жіночі медичні курси в місті Одесі» [50, с. 133].

Варто наголосити, що саме приватній та громадській ініціативі належала провідна роль у створенні інноваційних медичних закладів наприкінці XIX – на початку XX ст. Їхня унікальність полягала у функціонуванні як автономних вищих медичних шкіл, тоді як раніше підготовка лікарів здійснювалася виключно на університетських факультетах. Отже, можна констатувати появу у структурі вітчизняної вищої освіти інституцій принципово нового типу.

До другого періоду розвитку недержавного сектору вищої школи належить також виникнення комерційних курсів та інститутів, які вирізнялися новою формою організації та модернізованим змістом навчання. Процес їхнього заснування був безпосередньо зумовлений об'єктивними потребами ринкової економіки, що активно розвивалася в цей час [50, с. 135].

У розбудові таких інституцій виявляли зацікавленість насамперед представники бізнесу. Комерційні заклади вищої освіти фінансувалися за рахунок приватного капіталу та фондів купецьких організацій, зокрема Харківського та Київського купецьких товариств. Тогочасні підприємницькі й банківські кола розглядали модернізацію економічної освіти як ключову умову для підготовки кваліфікованих кадрів та забезпечення ефективної спадкоємності підприємницької діяльності [50, с. 132].

У розвитку цієї ланки вищої школи було зацікавлене й Міністерство торгівлі і промисловості, про що свідчать статистичні звіти навчального відділу цього відомства та аналіз діяльності новостворених установ. Загалом на українських теренах було сформовано й успішно функціонували два потужні економічні центри: Київський та Харківський комерційні інститути.

Київський комерційний інститут був заснований у 1908 році на базі вищих комерційних курсів, організованих у 1906 році професором Київського університету М. В. Довнар-Запольським. Ця інституція перебувала під патронатом Міністерства торгівлі і промисловості, оскільки Міністерство народної освіти відмовилося взяти на себе відповідальність за її створення. Курси, що забезпечували спільне навчання осіб обох статей, функціонували порівняно недовго – з 1906 по 1908 рік, і були закриті через дефіцит фінансування [50, с. 133].

Опікуючись розвитком вітчизняної економічної освіти, М. В. Довнар-Запольський 3 травня 1907 року виступив на зборах Київського купецького товариства з доповіддю «Новий тип вищої освіти». У виступі вчений обґрунтував засадничі принципи організації комерційної школи, які могли слугувати базою як для розбудови недержавного сектору вищої освіти, так і для модернізації академічної системи загалом. Дослідник наголошував, що на початку ХХ ст. торговельно-промислова сфера суттєво ускладнилася: масштаби торгівлі стрімко зростали, асортимент товарів урізноманітнювався, виникали великі підприємства. За таких умов для успішного ведення бізнесу вже недостатньо було лише капіталу та практичного досвіду – критично необхідними ставали фундаментальні наукові знання.

На думку вченого, тривалий час у тогочасному суспільстві культивувалося хибне уявлення про доцільність глибокої теоретичної підготовки виключно для осіб, які перебували на державній службі. Тогочасна економічна криза в імперії, на переконання М. В. Довнар-Запольського, певною мірою стала наслідком ігнорування фахових, насамперед економічних, знань. Відтак головне завдання інтелігенції професор вбачав у тому, щоб забезпечити управлінські та підприємницькі кола якісною вищою освітою [50, с. 134].

Третій етап (1912–1917 рр.) став періодом інституційного закріплення та повного юридичного визнання недержавної вищої школи. Пріоритетною тенденцією цих років стала успішна інтеграція громадських і приватних закладів

у загальноосвітній простір та офіційне зрівняння прав їхніх випускників із державними аналогами.

Паралельно у Києві тривала підготовка до розбудови Комерційного інституту, Статут якого Міністерство торгівлі і промисловості затвердило 12 травня 1908 року. Документ офіційно відносив інституцію до вищої школи й визначав її ключове завдання – забезпечення слухачів фундаментальною економічною освітою для подальшої практичної діяльності у банківській та страховій сферах, фінансових відомствах, органах місцевого самоврядування, а також для викладання у комерційних училищах [50, с. 135].

У цей же час відбувалося планомірне розширення Вечірніх загальноосвітніх курсів А. В. Жекуліної. Так, у 1913 році тут відкрили педагогічне відділення для підготовки дошкільних вихователів і вчителів, а згодом — природниче відділення з біологічним, фізико-хімічним та географічним профілями.

Попри те, що новостворені заклади вищої школи розпочинали свою діяльність в умовах слабкої матеріально-технічної бази та гострого дефіциту профільної літератури, вони досить швидко еволюціонували в повноцінні академічні осередки. Це супроводжувалося зміцненням їхньої інфраструктури, підвищенням якості освітнього процесу та стрімким зростанням студентського контингенту [50, с. 135].

У 1912 році рада Одеських вищих жіночих курсів звернулася до Міністерства народної освіти з клопотанням про прирівняння дипломних свідоцтв закладу до університетських документів. У зв'язку з цим навчальні плани інституції були повністю узгоджені з програмами імперських університетів [50, с. 135]. Курси продовжили своє функціонування й після революційних подій 1917 року. Їхня діяльність припинилася лише 14 липня 1919 року, коли за розпорядженням Раднаркому УСРР було ліквідовано органи управління, а касу, чекові книжки та документацію закладу вилучено [50, с. 136].

У цей період недержавні освітні структури, які початково створювалися у формі курсів чи окремих відділень, поступово трансформувалися в автономні інститути. Яскравим прикладом є вищі жіночі медичні курси у Києві, які завдяки

значному зміцненню матеріальної бази та високому рівню організації навчальної роботи у 1916 році реорганізували в Київський жіночий медичний інститут [50, с. 136].

Протягом третього етапу чимало громадських і приватних інституцій остаточно закріпилися в освітньому просторі й почали відігравати помітну роль у соціумі, забезпечуючи підготовку фахівців дефіцитних напрямів, яких не випускали державні установи [50, с. 136]. Зокрема, Київський комерційний інститут за всебічної підтримки Київського купецького товариства перетворився на один із найбільших вищих навчальних закладів на українських теренах початку XX ст., де щорічно навчалось 4–5 тисяч студентів [50, с. 136]. Схожі освітні моделі намагалися реалізувати й в інших регіонах. Так, у Харкові ініціативна група пов'язувала заснування вищої комерційної школи з місцевим купецьким товариством, яке виявляло пряму зацікавленість у підготовці кваліфікованих економічних кадрів [52, с. 144].

Клопотання про заснування вищої комерційної школи було спрямоване до Міністерства торгівлі і промисловості у 1911 році. Проте лише в 1912 році відомство задовольнило прохання Харківського купецького товариства про відкриття закладу, заборонивши, однак, на початковому етапі використовувати у його назві статус «комерційного інституту» [52, с. 144].

Як наслідок, 18 серпня 1912 року розпочали роботу Харківські комерційні курси. Вони створювалися за зразком аналогічних інститутів у Києві та Москві, забезпечували спільне навчання осіб обох статей і перебували під патронатом Міністерства торгівлі і промисловості. Директором курсів обрали професора кафедри хімії Харківського університету В. Ф. Тимофєєва [52, с. 144].

Протягом перших трьох років діяльності курси зарекомендували себе як життєздатна освітня інституція із належним фінансовим та науково-педагогічним забезпеченням. Це дало підстави у 1915 році порушити офіційне клопотання про реорганізацію курсів в інститут із наданням йому всіх прав державного закладу вищої освіти [52, с. 144].

На момент цієї трансформації курси вже функціонували як цілком сформований академічний осередок. До їхньої структури входило комерційно-економічне відділення із низкою підвідділів: комерційно-економічним, місцевого господарства, промисловим, гірничопромисловим та педагогічним. Впровадження до навчальних планів дисциплін, пов'язаних із гірничою справою, стало своєрідним компромісом та виявом вдячності великим промисловцям регіону, які інвестували значні кошти в заснування закладу й тим самим фінансово забезпечили його становлення та розвиток.

У 1916 році член Державного комітету М. фон Дитмар охарактеризував Харківські комерційні курси як одне з найяскравіших досягнень громадської ініціативи [52, с. 144]. Того ж року, після затвердження нового «Положення», цей заклад офіційно реорганізували в Харківський комерційний інститут.

Тоді ж (1916–1917 рр.) у місті постала ще одна інноваційна недержавна інституція – Вищі жіночі політехнічні курси (згодом – Харківський жіночий політехнічний інститут). Ініціатором їх заснування виступило Харківське Південноросійське товариство технологів. Урбанізація, модернізація міського господарства та дефіцит інженерних кадрів актуалізували потребу в такому закладі. Оскільки Міністерство народної освіти відмовилося дозволити спільне навчання жінок у Харківському технологічному інституті, Товариство підтримало ідею створення автономної жіночої інженерної школи на засадах приватної ініціативи [44, с. 34]. Збори технологів схвалили відкриття курсів у складі двох відділень: механічного (з машинобудівним і технологічним відділами) та інженерно-будівельного (із залізничним відділом та відділом земського і міського господарства).

Таким чином, третій еволюційний етап став найбільш продуктивним для недержавного сектору вищої школи. У цей період не лише сформувалася найбільша кількість таких інституцій (загалом сім), а й відбулося суттєве зміцнення їхніх позицій. Наявні заклади вже утворювали цілісну систему громадської та приватної вищої освіти: вони створювалися за зразком один

одного та державних аналогів, але гнучко враховували регіональні особливості та ринкові запити [44, с. 34].

У межах цього етапу відчутно диверсифікувався і спектр навчальних спеціальностей. На українських теренах з'явилися інституції з принципово новим змістом діяльності, зокрема у мистецькій галузі. Створені за сприяння регіональних відділень Імператорського Російського музичного товариства, Київська (відкрита у листопаді 1913 року) та Одеська (відкрита у вересні 1913 року) консерваторії стали яскравими прикладами успішних громадських закладів вищої художньої освіти.

На третьому етапі розширюється географія виникнення громадських і приватних вищих навчальних закладів, зокрема вони з'являються в Катеринославі, де на початку XX ст. діяв лише Гірничий інститут. Його професура та місцева громадськість ініціювали створення Вищих жіночих курсів (1913), які офіційно відкрилися 15 вересня 1916 р. при Гірничому інституті; першим директором став ректор інституту проф. Н. І. Лебедев [26, с. 239].

Курси перебували у віданні Товариства сприяння вищій жіночій освіті, до керівництва та організаційного комітету якого входили представники професури та місцевої громадськості, зокрема А. І. Федорова, М. С. Копилов, Л. Л. Іванов, Л. Писаржевський, С. А. Заборовський та ін. [26, с. 240].

Канцелярія Вищих жіночих курсів розміщувалася в приміщенні Гірничого інституту, який забезпечував їх аудиторіями, лабораторіями та навчальними матеріалами. Кількість слухачок швидко зростала: станом на 1 січня 1917 р. навчалось 1298 осіб (945 – на медичному та 353 – на фізико-математичному факультетах). Це зумовило потребу у власній навчальній базі, однак реалізації цих планів завадили події 1917 р. [26, с. 238].

У 1918 р. Вищі жіночі курси були включені до складу Катеринославського університету. Тоді ж у місті засновано Катеринославський приватний єврейський політехнічний інститут (статут зареєстровано 5 квітня 1916 р.), який мав забезпечувати технічну та економічну підготовку осіб іудейського

віросповідання. Його засновниками стали інженери А. Пресе та А. Рабинович [26, с. 238].

Інститут складався з трьох факультетів – електромеханічного, інженерного та економічного. У 1916 р. на перший курс було зараховано 118 осіб, а у 1917 р. кількість охочих навчатися зросла до 532. Створення цього закладу було зумовлене обмеженнями прийому євреїв до державних вищих навчальних закладів [26, с. 240].

У 1914 р. в Одесі відкрився Новоросійський вищий міжнародний інститут, заснований А. В. Верцинським. Його навчальна програма охоплювала юридичні, політичні та економічні дисципліни. До інституту приймалися чоловіки й жінки з повною середньою освітою. Випускники складали іспити в державних юридичних комісіях при університетах, а після отримання диплома могли бути відряджені для роботи за кордон [26, с. 239].

Загалом третій період розвитку недержавної вищої освіти характеризувався появою закладів нових спеціальностей і розширенням географії їх діяльності. Важливою його рисою стало також посилення правового статусу випускників окремих навчальних закладів. Наприкінці XIX — на початку XX ст. в Україні діяло 17 таких закладів [26, с. 239].

Недержавний сектор вищої школи досліджуваного періоду вирізнявся значною різноманітністю організаційних форм та профілів навчання. Поряд із суто жіночими інституціями активно функціонували змішані освітні осередки, де вперше на практиці масштабно реалізовувався принцип коосвіти (спільного навчання чоловіків і жінок), що стало однією з ключових інноваційних ознак тогочасної недержавної вищої школи [26, с. 240].

За своїми науково-методичними засадами ці структури переважно орієнтувалися на університетську модель, проте суттєво відрізнялися від державних аналогів специфікою студентського контингенту, критеріями відбору вступників та дидактичними підходами. Ядро цієї системи становили заклади класичного академічного типу, серед яких кількісно переважали вищі жіночі курси [26, с. 240].

Водночас не всі приватні інституції спромоглися досягти високого науково-освітнього рівня. Окремі засновники, керуючись першочергово комерційним інтересом, штучно мінімізували витрати на залучення кваліфікованого професорсько-викладацького складу та належне науково-методичне забезпечення. Унаслідок такої деструктивної політики деякі осередки, як-от Харківські вищі жіночі курси Н. І. Нев'яндт чи медичні курси Корницького «Мати і дитина», швидко виявилися неконкурентоспроможними й припинили своє існування [26, с. 240].

Загалом приватні вищі жіночі курси виступали своєрідним авангардом недержавної жіночої вищої школи. Найбільш масовими за кількістю студентського контингенту були історико-філологічні та фізико-математичні відділення (факультети), які забезпечували підготовку переважно викладацького складу для середніх навчальних закладів. Натомість юридичний напрям обирала лише незначна частина слухачок, що зумовлювалося тогочасним обмеженим попитом на працю жінок-юристів у правовій сфері [26, с. 240].

Поряд із традиційною університетською структурою на деяких вищих жіночих курсах упроваджувалися й нові професійні спеціалізації. Так, з метою залучення ширшого кола абітурієнток до малочисельного юридичного факультету Київських вищих жіночих курсів у 1909 році до його складу інтегрували економіко-комерційне відділення. Поєднання юридичної підготовки з комерційною освітою суттєво розширювало кар'єрні перспективи випускниць, відкриваючи їм доступ до практичної діяльності в адміністративних, промислових та торговельних установах [26, с. 240].

Другою за чисельністю групою недержавних жіночих інституцій університетського типу стали медичні курси та інститути, які функціонували за програмами державних університетів. Вони успішно компенсували відсутність медичних факультетів у структурі більшості вищих жіночих курсів. На українських теренах діяли три такі автономні осередки: Одеські вищі жіночі медичні курси (з 1910 р.), Харківський жіночий медичний інститут (з 1910 р.) та

Київський жіночий медичний інститут (з 1916 р.), реорганізований із профільного відділення Київських вищих жіночих курсів.

У недержавному секторі вищої школи значну групу становили заклади народногосподарського профілю. У 1910–1916 рр. в Україні діяло сім громадських і приватних інституцій (комерційних, сільськогосподарських та інженерних), що готували фахівців для господарського комплексу.

Найбільш розвиненими були комерційні курси та інститути з інноваційною організацією навчання. Із чотирьох таких закладів до 1917 р. активно функціонували лише два – у Києві та Харкові, які перебували під опікою Міністерства торгівлі і промисловості.

Вища комерційна школа успішно забезпечувала модернізовану економіку кваліфікованими кадрами у сферах внутрішньої та зовнішньої торгівлі, промисловості, банківсько-страхової та кооперативної справи, а також у галузі комунально-муніципального управління. Вагомий внесок у розбудову цієї мережі зробили представники бізнесу, насамперед купецтво [24, с. 79].

Проблемами розвитку вищої комерційної освіти опікувалися біржові комітети, міські купецькі товариства та регіональні торгово-промислові з'їзди, зацікавлені у поширенні комерційної підготовки кадрів. Саме за кошти купців і промисловців були створені провідні комерційні інститути, а підприємницькі кола сприяли зміцненню їхнього юридичного статусу та вдосконаленню організації навчального процесу. Так, у 1910 р. Київський комерційний інститут було передано Товариству піклування про вищу комерційну освіту [24, с. 79].

Громадські та приватні комерційні вищі навчальні заклади перебували у більш сприятливому становищі, ніж вищі жіночі курси, як у матеріальному, так і в правовому аспектах. Вони становили найбільш дієздатну групу недержавних професійно-освітніх закладів і вирізнялися тим, що надавали своїм випускникам можливість доступу до державної служби.

Після них найбільш розвиненими були сільськогосподарські навчальні заклади. В Україні цей напрям був представлений приватними Харківськими вищими сільськогосподарськими курсами Н. І. Нев'яндт, які діяли під контролем

Головного управління землеустрою і землеробства. Їх поява була зумовлена гострою потребою в агрономічних кадрах, яких не забезпечувала державна вища школа.

Найменш розвиненою залишалася інженерна освіта в системі громадських і приватних закладів, представлена лише Катеринославським приватним політехнічним інститутом для осіб єврейської національності та Харківським жіночим політехнічним інститутом.

Отже, динамічні соціально-економічні зміни спричинили суттєву трансформацію системи вищої освіти, зокрема появу та розвиток нових громадських і приватних вищих навчальних закладів.

Цей процес остаточно сформував двокомпонентну систему вищої освіти України кінця XIX – початку XX ст., що складалася з державного та громадсько-приватного секторів. Саме завдяки громадським і приватним закладам відбулося істотне розширення вищої школи: на початку XX ст. вони становили майже половину всіх вищих навчальних закладів України.

Розвиток недержавного сектору мав поступальний характер і супроводжувався зростанням кількості закладів, розширенням напрямів підготовки, появою нових факультетів і збільшенням студентського контингенту. Найбільш активно цей процес відбувався у Києві, Харкові, Одесі та Катеринославі.

Серед громадських і приватних закладів виділялися педагогічні, медичні, комерційні, мистецькі та інженерні навчальні установи. Водночас частина з них залишалася недостатньо розвиненою через слабку матеріальну базу та дефіцит викладацьких кадрів. Натомість заклади, підтримувані громадськими структурами, поступово ставали повноцінними центрами підготовки фахівців як традиційних, так і нових спеціальностей.

РОЗДІЛ III

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА МІСЦЕ НЕДЕРЖАВНИХ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ У СИСТЕМІ ВИЩОЇ ОСВІТИ ПІДРОСІЙСЬКОЇ УКРАЇНИ НА РУБЕЖІ XIX–XX СТОЛІТЬ

3.1. Організаційно-правові засади діяльності, структура управління та фінансове забезпечення закладів.

В останній чверті XIX – на початку XX ст. недержавний сектор вищої школи почав посідати вагоме місце в освітньому просторі України. Стрімке зростання його інституційного значення за порівняно короткий проміжок часу зумовлювалося виконанням специфічних, переважно компенсаторних функцій, а також гнучкістю та наявністю певних відмінностей від державних аналогів [58, с. 17]. Водночас методологічно некоректно аналізувати історію та діяльність громадських і приватних закладів вищої освіти ізольовано, без урахування їхнього тісного системного зв'язку з державним сектором [58, с. 17].

Ця взаємодія обох складових освітньої системи залишалася наскрізною протягом усього досліджуваного періоду й чітко виявлялася в таких аспектах:

- структурно-організаційна уніфікація: за своєю архітектурою та внутрішнім устроєм недержавні заклади практично повністю копіювали державні зразки. Вони традиційно поділялися на факультети й відділення, а також мали аналогічні управлінські органи (педагогічні ради, ради факультетів, господарські комітети тощо);
- узгодженість освітніх стандартів: юридична легітимність дипломів недержавної вищої школи прямо залежала від їхнього офіційного визнання міністерствами. Це вимагало від організаторів чіткої орієнтації на навчальні плани та програми відповідних державних установ. Як наслідок, фахова підготовка за традиційними спеціальностями здійснювалася в аналогічному обсязі та за ідентичними програмами.
- уніфікація профілів підготовки: більшість громадських і приватних інституцій здійснювала підготовку фахівців за тими самими напрямками, що й

державні установи (зокрема, готувала вчителів та лікарів). Це давало змогу їхнім випускникам складати іспити у спеціальних комісіях при державних закладах вищої освіти (переважно при університетах) для отримання диплома державного зразка;

- кадрова інтеграція: основу професорсько-викладацького складу в новостворених осередках утворювали науковці та викладачі провідних державних інституцій — Імператорського університету св. Володимира в Києві, Харківського та Новоросійського університетів, а також Катеринославського гірничого інституту. Залучення висококваліфікованих кадрів безпосередньо забезпечувало належний рівень та якість освітнього процесу;

- територіальна концентрація: локалізація недержавних закладів у традиційних університетських центрах (Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі) суттєво полегшувала їхню комунікацію з місцевими представниками державної влади, які вже мали відпрацьовані й стабільні механізми взаємодії між владними структурами та вищою школою на місцях [58, с. 17].

Водночас громадські та приватні вищі навчальні заклади мали низку суттєвих відмінностей від державних. Передусім вони, окрім освітньої функції, виконували й інші суспільні завдання, які не були реалізовані державною системою освіти [58, с. 17].

Державні заклади діяли в межах жорсткого державного контролю, поєднаного з формально декларованою автономією університетів. Такий нагляд часто набував репресивного характеру: переслідування викладачів за «вільнодумство», відрахування студентів за участь у демократичних рухах [58, с. 17].

Створення громадських і приватних вищих навчальних закладів стало закономірною відповіддю на ці умови та на потреби суспільства у підготовці фахівців. Вони частково розв'язували соціальні проблеми, насамперед розширюючи доступ до вищої освіти для соціальних груп, які зазнавали станових, гендерних та національних обмежень (жінок, представників демократичних верств і національних меншин).

Співвідношення між діяльністю громадських і приватних та державних вищих навчальних закладів визначалося ступенем узгодженості інтересів держави й суспільства у сфері освіти. У досліджуваний період ці розбіжності не набули критичного характеру, хоча подекуди були суттєвими та сприяли формуванню громадсько-приватного сектору як компенсаторного елемента. У 1916 р. Рада Міністрів зазначала, що приватна школа покликана задовольняти освітні потреби тих груп населення, які з різних причин не мали можливості отримати освіту в державних закладах [46].

Установи, створені за громадською ініціативою, забезпечували умови для реалізації педагогічних інновацій та свободи освітньої діяльності. На початковому етапі вони характеризувалися відносно широкою автономією у визначенні цілей, форм і методів навчання. Водночас подальше підпорядкування вимогам державних стандартів значною мірою обмежило їхню інноваційну діяльність і нівелювало особливості організації навчального процесу [46].

У громадських і приватних вищих навчальних закладах динамічніше та природніше відбувалися процеси демократизації та соціальної структуризації студентського контингенту. Недержавні інституції зазнавали меншого тиску з боку регламентуючого бюрократичного апарату, зокрема у контексті станових, національних, гендерних чи вікових обмежень [57].

Проте статистичні відомості, які відображають соціодемографічний зріз тогочасного студентства, збереглися в архівних фондах нерівномірно. Ключовими джерелами, що дають змогу здійснити такий історико-статистичний аналіз, є щорічні звіти навчальних закладів, матеріали студентського перепису 1911 року в Харкові, а також особові справи вихованців [57].

За характером і повнотою збережених даних найбільш інформативними виявилися документи вищих жіночих курсів університетського типу в Києві, Одесі та Харкові, звіти про діяльність яких у значній кількості представлені як в архівах, так і в опублікованому вигляді. Моніторинг та аналіз джерел щодо станової приналежності слухачок зазначених курсів дозволяє констатувати, що

їхній склад поповнювався переважно за рахунок представниць міських непривілейованих верств населення.

Упродовж 1910–1914 років частка слухачок із непривілейованих верств на Київських, Одеських та Харківських вищих жіночих курсах стабільно перевищувала 40% [18, с. 190]. Водночас мінімальною за чисельністю та відсотковим співвідношенням залишалася група курсисток із селянського стану, яка становила від 11% до 17%.

Дворянсько-чиновницьку групу слухачок, яка домінувала на зламі століть у всіх закладах університетського типу, до 1914 року суттєво заступили представниці міських непривілейованих станів. Зазначені регіональні вищі жіночі курси, особливо Київські, привертали значно більшу увагу випускниць єпархіальних училищ (доньок малозабезпеченого духовенства), ніж столичні освітні центри, навчання та проживання в яких (зокрема в Петербурзі та Москві) було фінансово обтяжливим [18, с. 19-20].

Об'єктивну картину соціального походження контингенту суттєво доповнюють відомості про професійний статус сімей курсисток. Ці дані містяться в матеріалах переписів слухачок, що проводилися на початку ХХ ст. в багатьох закладах вищої школи — як державних, так і громадських та приватних [56].

Аналізуючи результати тогочасних статистичних досліджень, їхні організатори наголошували на більш демократичному соціальному складі студентства недержавного сектору вищої школи. Зокрема, відомий професор О. О. Кауфман, який очолював перепис на Бестужевських курсах, констатував, що за становою ознакою помітну роль серед слухачок почали відігравати ті верстви населення, які прийнято означати поняттям «народ». Цю тенденцію цілковито підтвердили й результати Харківського студентського перепису, опубліковані у 1912 році. Оприлюднені матеріали дали змогу детально проаналізувати та зіставити соціодемографічні характеристики вихованців Харківського університету, Харківського ветеринарного інституту та Харківських вищих жіночих курсів [35].

Моніторинг контингенту закладів вищої освіти зі спільним навчанням чоловіків і жінок свідчить, що найбільший відсоток вихідців із підприємницького середовища очікувано акумулювали корпоративно-купецькі комерційні інститути. Наприклад, у 1913 році у Київському комерційному інституті (на той момент другому за величиною в імперії) частка таких студентів становила 70% від загальної кількості у 4351 особу [18, с. 193]. Іншою характерною рисою соціокультурного зрізу цього закладу було доволі численне представництво вихідців із духовного стану, яке сягало 23,5% [18, с. 193].

Досить демократичним за становим походженням контингенту виявився сектор вищих мистецьких навчальних закладів. У цьому аспекті вони виявляли значну схожість із Вищим художнім училищем при Імператорській академії мистецтв. Станово-професійна приналежність абітурієнтів цих інституцій відходила на другий план перед їхнім природним хистом та індивідуальною схильністю до занять музикою і творчістю.

Натомість визначальним критерієм ставав матеріальний чинник, який нерідко перетворювався на непереборний бар'єр для талановитої, але малозабезпеченої молоді на шляху до здобуття професійної художньої, а особливо музичної освіти. Специфіка навчання в консерваторіях вимагала від вступників обов'язкової попередньої музичної підготовки, базою для якої зазвичай слугувала приватна початкова освіта. Відповідно, більшість студентства становили вихідці із фінансово спроможних родин.

Зазначену тенденцію цілковито підтверджує аналіз соціодемографічного складу вихованців Київської консерваторії. Так, у 1914 році в цій інституції представники заможних верств населення налічували 525 осіб, що становило 61% від загальної кількості студентського контингенту [18, с. 194].

Діяльність громадських і приватних закладів вищої освіти суттєво нівелювала наслідки урядової політики, спрямованої на перетворення вищої школи на інструмент жорсткої станової сегрегації та розчленування функцій дипломованих фахівців. Якщо представники дворянства та діти вищих чиновників традиційно посідали ключові посади в системі державного

управління, то вихідці з непривілейованих верств допускалися переважно до торговельно-промислової сфери. Проте під впливом розвитку недержавного сектору академічна система поступово еволюціонувала в напрямі всестановості.

Громадські та приватні інституції активно освоювали інноваційні напрями підготовки фахівців, насамперед у сферах комерції, фінансів та міжнародної торгівлі. Їхня модернізаційна роль полягала передусім у впровадженні нових, практико-орієнтованих спеціальностей, які мали високий попит серед тогочасної молоді. Яскравим прикладом масштабування цієї моделі є Київський комерційний інститут, де у 1914 році здобували освіту 3470 студентів, причому значна частина з них на засадах благодійності та меценатства була повністю звільнена від оплати за навчання [38].

Випускники комерційних інститутів користувалися високим попитом як у державному, так і в приватному секторах економіки. З огляду на це, уряд офіційно надав випускникам Харківського комерційного інституту службові та станові привілеї, а представники ділових кіл постійно наголошували на критичній потребі залучення молодих економістів до торговельно-промислової діяльності [37].

Дослідники історії вищої школи зазначають, що протягом 1914–1917 років загальний приріст студентства відбувався переважно за рахунок розширення контингенту в громадських і приватних закладах вищої освіти. Чисельність вихованців у недержавному секторі за цей період зросла на 35%, тоді як у державних установах вона зменшилася на 9,4%. Перша світова війна стала головним чинником депопуляції студентства в державних університетах та інститутах, оскільки саме з цих установ військове відомство масово мобілізувало молодь для поповнення офіцерського корпусу. Натомість громадські та приватні заклади вищої освіти уникли стрімкого скорочення, оскільки за своїм складом залишалися переважно жіночими.

Важливу роль у фінансовій та соціальній підтримці малозабезпечених студентів відігравали благодійні товариства, які функціонували безпосередньо в структурі недержавних навчальних закладів. Фонди цих організацій формувалися

за рахунок добровільних пожертв, а також коштів, отриманих від проведення культурно-просвітницьких заходів — самодіяльних театральних вистав, літературних читань, публічних лекцій, концертів та балів, що організовувалися студентськими громадами. До складу правління таких товариств традиційно входили ректор (директор) та провідні професори навчального закладу [33].

Ключова місія зазначених об'єднань полягала у всебічній підтримці незаможних студентів, яка реалізовувалася через такі основні напрями:

повне або часткове внесення плати за навчання; виплату одноразових грошових допомог та призначення постійних стипендій; поліпшення житлово-побутових умов шляхом організації доступних їдалень, гуртожитків та профільних бібліотек; забезпечення безкоштовним медичним обслуговуванням та безкоштовними навчальними посібниками.

Унікальні архівні матеріали, що відображають специфіку діяльності такої структури – Дамського комітету допомоги слухачкам, — зберігаються у фонді Одеських вищих жіночих медичних курсів. До складу цього об'єднання входили дружини професорсько-викладацького складу закладу, а очолював його безпосередньо директор курсів — професор О. В. Левашов. Зусилля членів Дамського комітету були спрямовані на фінансове та соціальне сприяння нужденним курсисткам, що безпосередньо запобігало відрахуванням і сприяло збереженню стабільного студентського контингенту. Крім того, подібні організації активно займалися працевлаштуванням молоді, оскільки пошук додаткових джерел заробітку залишався нагальною потребою як для вихованців державних університетів, так і для слухачів недержавної вищої школи [26].

Недержавний сектор вищої школи, який за кількістю інституцій до 1917 року майже зрівнявся з державним, не розширив тогочасної загальної географії вищої освіти. Розміщення академічних центрів на українських теренах, як і раніше, зберігало виразну регіональну централізацію. Громадські та приватні заклади вищої освіти виникали виключно в традиційних університетських містах – Києві, Харкові та Одесі, а також у Катеринославі, де провідним осередком науки на той час виступав Гірничий інститут.

Для більш повного з'ясування ролі та місця громадських і приватних інституцій у структурі вищої освіти України досліджуваного періоду необхідно визначити їхню інноваційну сутність, яка виявлялася в таких засадничих аспектів:

- громадські і приватні вузи (за організаційними формами) становили принципово новий тип вищих навчальних закладів;
- їх виникнення і діяльність ліквідували монополію держави на вищу освіту;
- саме в цьому секторі вищої освіти було вперше повною мірою реалізоване спільне навчання чоловіків і жінок;
- у громадських і приватних вузах, а саме в Київському і Харківському комерційних інститутах, велася підготовка за новим напрямом освіти - економіко-правовим, який до цього не здійснював жоден державний вищий навчальний заклад;
- з'явилися перші самостійні вищі медичні навчальні заклади (у Києві, Харкові, Одесі), до цього медична освіта на Україні була представлена тільки медичними факультетами вузів;
- реалізація специфічних функцій громадських і приватних вищих навчальних закладів сприяла демократизації, фемінізації студентського контингенту, а значить й інтелігенції в цілому [40].

Це були позитивні прогресивні моменти в діяльності громадських і приватних вищих навчальних закладів, що не могло не відбитися на їх взаємовідношеннях з державними органами, головною тенденцією яких була поступова легалізація нових навчальних закладів [40].

Недержавні заклади вищої освіти розподілялися між різними відомствами: Міністерством народної освіти (14 інституцій), Міністерством внутрішніх справ (2), Міністерством торгівлі і промисловості (2), а також Головним управлінням землеустрою і землеробства (1). Найбільш консервативну позицію посідало Міністерство народної освіти, ключові зусилля якого спрямовувалися на забезпечення державного апарату лояльними чиновниками та запобігання студентським заворушенням [40].

Усі підконтрольні цьому міністерству структури безпосередньо підпорядковувалися попечителю відповідного навчального округу. Саме він виступав першою інстанцією, яка розглядала клопотання про заснування нових закладів та координувала їхню діяльність у регіоні. Проте через специфіку, різноманіття профілів та організаційних форм недержавної вищої школи попечителі не завжди могли забезпечити компетентне управління. Брак профільної експертизи чиновники часто намагалися компенсувати жорсткими бюрократичними та вольовими методами, що деструктивно позначалося на їхніх взаєминах з адміністраціями громадських і приватних інституцій [40].

Дозвіл на заснування громадського чи приватного закладу вищої освіти зазвичай супроводжувався внесенням до його статуту окремого обмежувального пункту. Ця норма чітко визначала, що випускники, крім свідоцтва про прослуховування академічного курсу, позбавлялися будь-яких службових преференцій та кар'єрних прав у системі державної служби. Подібна дискримінаційна практика, закріплена у статутних документах новоутворених інституцій, зумовлювала тривалу юридичну нерівноправність їхніх вихованців порівняно з випускниками державних університетів [37].

Водночас недержавний сектор вищої школи з перших днів свого функціонування зазнавав системного бюрократичного тиску з боку контролюючих органів. Взаємини адміністрацій закладу з попечителями регулювалися не стільки загальнодержавними законами, скільки локальними правилами, які розробляли засновники та затверджувало відповідне відомство. Наслідком такої неуніфікованості ставала відсутність єдиних правових вимог та повна залежність інституцій від суб'єктивної позиції конкретного попечителя [37]. Порівняння кількості державних і громадсько-приватних закладів не відображає реальної ролі останніх у системі вищої освіти України. Громадські та приватні вищі навчальні заклади не були визначальними, тоді як державна вища школа домінувала за чисельністю студентів, матеріально-технічною базою, рівнем наукового розвитку та суспільним авторитетом [40].

Водночас їх поява була зумовлена соціально-економічними змінами та потребами суспільства. Вони частково компенсували обмеження державної системи освіти, зокрема щодо доступу представників непривілейованих станів і жінок до вищої освіти. У цих закладах також задовольнявся зростаючий попит на освіту з боку підприємницьких верств, що формувалися в умовах переходу від станово-феодалного до буржуазного суспільства [13].

Громадські та приватні вищі навчальні заклади розширювали доступ до освіти, відкриваючи можливості для тих, хто не міг вступити до державних університетів через відсутність атестата, невдачу на вступних іспитах, дію процентних норм для осіб іудейського віросповідання або відрахування за участь у революційному русі. Попри адміністративні обмеження, вони сприяли демократизації вищої освіти, яку вже не можна було повністю контролювати державі [40].

Крім того, ці заклади відзначалися більшою гнучкістю та орієнтацією на нові спеціальності, зокрема комерційні й технічні, а також частково компенсували нестачу фахівців, яку не могла забезпечити державна вища школа.

У результаті соціально-економічних змін відбулося оновлення системи вищої освіти, що остаточно закріпило її двосекторну структуру: державні та громадсько-приватні вищі навчальні заклади [40].

Вища школа суттєво розширилася завдяки створенню громадських і приватних закладів, які на початку ХХ ст. становили понад половину всіх вищих навчальних закладів України. Розвиток двох секторів вищої освіти виявляв чітку тенденцію до їх співіснування та взаємодії.

Недержавні вищі навчальні заклади за структурою, управлінням і організацією навчального процесу здебільшого наближалися до державних, що було зумовлено як прагненням посісти рівноправне місце в системі освіти, так і необхідністю забезпечити юридичне визнання дипломів і відповідні права студентів та викладачів. Водночас на їх організацію значною мірою впливала вже сформована й апробована державна модель управління освітою [50].

Внутрішня організаційна структура недержавних закладів вищої освіти була майже ідентичною, а система управління мала відносно демократичний характер. Очолював інституцію зазвичай директор, якого обирали терміном на чотири роки з-поміж професорів цього закладу або осіб, які мали законодавче право на викладацьку діяльність у вищій школі. Після електоральної процедури кандидатуру керівника офіційно затверджувало міністерство, під патронатом якого перебував новостворений осередок освіти [50].

На початковому етапі розбудови цієї мережі директора обирали, як правило, з числа безпосередніх засновників. Зокрема, очільником Одеських вищих жіночих курсів став професор Новоросійського університету М. М. Ланге, який раніше особисто розробляв проєкт створення цих курсів. Директором Одеських вищих жіночих медичних курсів обрали голову організаційного комітету — професора О. В. Левашова [46].

На директора покладалося широке коло обов'язків, закріплених у статутних документах інституцій. Насамперед це стосувалося репрезентації закладу вищої освіти на всіх рівнях, а також безпосереднього завідування установою, моніторингу внутрішнього розпорядку та забезпечення належного й правильного перебігу справ.

Водночас ключові функції колегіального управління новим недержавним закладом покладалися на спеціальний орган, номенклатурна назва якого залежала від профілю установи. Так, у Катеринославському приватному політехнічному інституті цей орган функціонував як Рада інституту, на Одеських вищих жіночих медичних курсах — як Педагогічна рада, а в комерційних інституціях (зокрема в Київському комерційному інституті) — як Навчальний комітет. До складу цих колегій традиційно входили всі професори та викладачі, а в окремих випадках — і безпосередні засновники. Дещо ширшу структуру мали навчальні комітети комерційних інститутів Харкова та Києва, оскільки вони додатково включали голову та трьох представників Піклувальної ради [46].

Компетенція Рад інститутів (чи Педагогічних рад) охоплювала загальне керівництво навчально-науковим та адміністративним життям закладу.

Відповідно до статутних документів, до їхніх функцій належали: затвердження розроблених факультетами навчальних планів, обрання викладачів за рекомендацією кафедр, зарахування та відрахування студентів, верифікація результатів іспитів, видача дипломів, а також регламентація роботи внутрішньої інфраструктури (бібліотек, лабораторій тощо) [43].

Натомість фінансово-господарське забезпечення покладалося на окремі колегіальні органи. Залежно від закладу, вони функціонували у формі Піклувальних (опікунських) рад чи комітетів, Правлінь або Господарчих комітетів. Попри номенклатурні відмінності, суть їхньої діяльності полягала у підтриманні фінансової стабільності інституцій. Ця мета досягалася шляхом диверсифікації джерел надходження коштів, ключовими з яких були плата за навчання, а також цільові субсидії та благодійні пожертви від громадських організацій і приватних осіб.

Крім того, опікунські ради відали всім господарством інститутів і курсів, були представниками майнових інтересів вузу, несли відповідальність за збереження його майна і спостерігали за витратами коштів. Членами опікунських рад могли бути меценати, що внесли значні грошові суми на створення інститутів (курсів) і що надавали їм фінансову допомогу. Склад цих рад затверджувався в міністерствах, яким були підпорядковані вузи [55].

До складу правління вузів, які виконували функції опікунських рад або господарських комітетів входили: голова ради професорів або директор, декани факультетів, секретар ради і казначейства, членами правління Харківських жіночих навчальних закладів були також і представники громадських організацій. До керівництва вищих жіночих курсів входили 3 члени товариства працюючих жінок і голова опікунського комітету; до правління жіночого медичного інституту – 4 члени Харківського медичного товариства [55].

Управлінська модель у недержавному секторі вищої школи досліджуваного періоду базувалася переважно на засадах колегіальності. Поодиноким винятком із цієї практики стали Вищі жіночі курси Н. І. Нев'яндт у Харкові, де з часом ліквідували Раду професорів, а владні повноваження де-факто зосередилися

виключно в руках засновниці. Така надмірна авторитаризація та централізація керівництва, у поєднанні з низкою інших деструктивних чинників, призвели до швидкого занепаду й подальшої ліквідації цього освітнього осередку [59].

Питання внутрішнього життя факультетів (відділень) вирішувалися на їхніх зборах за участі всіх викладачів і асистентів під головуванням декана, який обирався строком на 2–4 роки та затверджувався опікуном навчального закладу [59].

Громадські й приватні вищі навчальні заклади загалом відтворювали організаційну модель державних університетів. Навчальний процес у них також будувався за факультетською (або відділенською) системою, а їх кількість і спеціалізація визначалися типом закладу та суспільним попитом на відповідні спеціальності [58].

Необхідно звернути увагу на і структуру факультетів досліджуваних вузів, щоб більш чітко усвідомити спектр підготовки фахівців. Традиційно навчальні заклади з університетською програмою (в основному це вищі жіночі курси) мали такі факультети: історико-філологічний (з розподілом на відділення історії, російської мови і словесності; французької, німецької мов і словесності), фізико-математичний. На деяких вищих жіночих курсах були й медичні факультети (в Катеринославі, Києві). Причому медичний факультет Київських вищих жіночих курсів, створений у 1907 році, з 1908 року діяв як самостійний навчальний заклад, а в 1916 році був перетворений на Київський жіночий медичний інститут [51].

Досить розгалужену структуру факультетів і відділень мали комерційні вузи. Як правило, у цих вузах було наявні два факультети: економічний і комерційно-технічний, які поділялися на підвідділи, де студенти з III курсу проходили спеціалізацію. Традиційно виділялися такі підвідділи: залізничний, що готував фахівців з експлуатації, технічного обслуговування та комерційної економіки; педагогічний, що готував викладачів для комерційних училищ; банківсько-страховий, промисловий з групами загальної і гірської промисловості та інші [51].

Катеринославський приватний політехнічний інститут у своїй структурі

мав три факультети: електромеханічний, інженерний, економічний, кожний з яких поділявся на два відділення: електротехнічне, механічне; інженерно-будівельне і архітектурне; економічне і комерційне [51].

Усі інші громадські і приватні вузи (медичні, навчальні заклади образотворчого і музичного мистецтва) були однофакультетними і готували фахівців лише за одним напрямом, з якого вони спеціалізувалися.

Очолювали факультети декани, які обиралися зборами факультетів на термін 2 - 4 роки. Декани несли повну відповідальність за організацію і хід навчальних занять на факультетах. Це також відображалось у статутних документах вузів [51].

3.2. Освітній процес, кадровий склад, контингент студентства та напрями професійної підготовки

Аналіз матеріалів і документів щодо організації освітнього процесу засвідчує, що в питаннях змісту навчання, формування планів та програм громадські й приватні інституції повністю орієнтувалися на державні стандарти. У статутних документах недержавної вищої школи цей вектор декларувався офіційно. Зокрема, у нормативних актах Одеських вищих жіночих медичних курсів зазначалося, що вони «мають надавати особам жіночої статі вищу медичну освіту в обсязі медичних факультетів» імператорських університетів. Аналогічні засади закріплював і Катеринославський приватний політехнічний інститут, статут якого констатував: «В інституті предмети викладаються в обсязі курсів вищих урядових навчальних закладів... З початку заснування... Рада прагнула зробити постановку викладання рівною університетській» [51].

В основу діяльності Вищих жіночих курсів було покладено університетські програми. Зокрема, у Києві вони тісно взаємодіяли з університетом Св. Володимира через спільний викладацький склад, а навчальні плани курсів постійно узгоджувалися з університетськими зразками та їхніми змінами, зокрема після перегляду 1912 року відповідно до вимог Міністерства народної освіти.

Метою педагогічних рад було наближення рівня викладання до університетського.

Водночас відмінності у підготовці слухачок змушували коригувати програми: розширювати їх і збільшувати кількість практичних занять, яких на курсах інколи було навіть більше, ніж в університеті [7, с. 6–7].

Отже, навчальні плани Вищих жіночих курсів у Києві відрізнялися від планів Університету Св. Володимира лише більшою кількістю годин, що приділялись на практичні заняття.

У новостворених закладах поступово вдосконалювалися навчальні програми. Так, у 1912 р. педагогічна рада Харківських вищих жіночих курсів розглядала питання приведення навчальних планів у повну відповідність до університетських програм. З цією метою було збільшено кількість лекційних годин з усіх дисциплін та включено нові курси, запроваджені в університетах, зокрема вступ до слов'янознавства, філософію та методологію історії. Водночас «давньогрецька мова» і «грецькі автори» залишалися обов'язковими для слов'яно-російського та історичного відділень, попри те, що міністерські правила передбачали їх обов'язковість лише для класичного відділення [28]. Викладання на історико-філологічному факультеті Харківських вищих жіночих курсів складалося з обов'язкових загальних курсів, куди входило 11 предметів (такий набір предметів був традиційний для цих факультетів): філософія, політекономія, богослов'я, класична філософія, мовознавство, російська мова і російська словесність, слов'янська філологія, загальна історія, російська історія, історія західноєвропейських літератур, історія церкви, історія і теорія мистецтв. Крім обов'язкових, у 1912 році читалися і спеціальні курси: теорія поезії і прози, російська драматична література, російська культура XVI століття, історія феодалізму, а також рекомендовані курси - етнографія, археологія, вчення про державу і право. Практичні заняття велися у вигляді семінарів для початківців і семінарів для слухачок старших курсів [13].

У 1914 р. до обов'язкових предметів додалися юридичні, економічні дисципліни та іноземні мови. Кількість спеціальних дисциплін не була сталою.

Якщо в 1912 році на історико-філологічному факультеті читалося чотири спецкурси, то в 1914 році їх було вже десять [44].

Нормативний склад навчальних дисциплін фізико-математичного факультету відзначався високим рівнем фундаменталізації. До переліку обов'язкових предметів належали: математика, теоретична механіка, фізика з метеорологією, астрономія, хімія, мінералогія з кристалографією, геологія з палеонтологією, ботаніка, зоологія та порівняльна анатомія з ембріологією, анатомія людини, гістологія, фізіологія тварин, а також богослов'я. Програма підготовки обов'язково передбачала систематичну роботу студентів у науково-дослідних лабораторіях і навчальних кабінетах. Крім фундаментального компонента, для розширення професійних компетентностей вихованців викладалися різноманітні спеціальні курси та проводилися профільні практичні заняття [59]. Як вже відзначалося, програми вищих жіночих курсів і відповідних факультетів університетів в цілому були однаковими і по кількості прочитаних лекцій, і по кількості предметів, що вивчалися. Однак кожний вищий навчальний заклад самостійно планував спеціальні дисципліни, що було пов'язано зі спеціалізацією підготовки педагогічних кадрів у різних напрямках. Тому їх програми дещо відрізнялися одна від одної [59].

Так, наприклад, в університетах на історико-філологічному факультеті читався курс «Вступ до філософії», вивчалася історія Візантії. Цих предметів ми не знаходимо в навчальних програмах вищих жіночих навчальних закладів країни. Проте у програмах вищих жіночих курсів зустрічалися дисципліни, які не вивчалися в університетах. На вищих жіночих курсах України читалися дидактика, етнографія, педагогіка та інші додаткові курси. Це докладно обговорювалося в правилах прийому в кожний навчальний заклад [59].

Програми громадських вищих медичних навчальних закладів були максимально наближені до програм університетських медичних факультетів. Число спеціальних медичних предметів доходило до 25 [43].

Крім суто медичних предметів слухачки у великому обсязі вивчали фізику, хімію, ботаніку, мінералогію, основи геології.

Навчання на медичних факультетах понад усе вимагало достатньої матеріальної бази. Тому засновники медичних неурядових вищих навчальних закладів особливу увагу приділяли створенню лабораторій, організації роботи в клініках, забезпеченню всім необхідним практичних занять [43].

Таким чином, навчальні плани і програми, а також зміст навчального процесу вищих жіночих курсів і вищих медичних курсів у цілому були зорієнтовані на державні вищі навчальні заклади. Така ситуація обумовлена об'єктивними обставинами: наявністю навчальних програм і планів освіти, які певною мірою вже були вироблені у державних вузах, і необхідністю відповідності змісту навчального процесу новостворених вищих навчальних закладів до державних, якщо керівництво вузу матиме бажання видавати державні дипломи [59].

Кардинально відрізнялися зміст і організація навчального процесу у комерційних вузах. Підготовка спеціалістів у галузі комерції (торгівлі, банківського страхування, фінансової справи) провадилася у вузах нового типу. У зв'язку з цим вперше створювалися нові програми, навчальні плани, новий підхід до організації навчального процесу. Так, в обґрунтуванні змісту навчального процесу в Київському комерційному інституті підкреслювалося: що вона повинна ґрунтуватися на основах наук економічних, юридичних і комерційних [27].

До програм вищих комерційних навчальних закладів входили предмети декількох циклів: економічного (політекономія, статистика, економічна історія і географія), юридичного (фінансове право, торгово-промислове право, цивільний процес і т.д.), природничі і технічні науки (загальна технологія, аналітична хімія, фізика), загально-гуманітарні предмети (історія античних держав, історія новітньої філософії, у великій кількості іноземні мови). В комерційних вузах організація навчального процесу відрізнялася великою кількістю практичних занять, лабораторних практикумів, семінарів у «надзвичайно багатих кабінетах». Чимало занять було з різних природничих наук, статистики, вищого фінансового обчислення.

Київський комерційний інститут мав навіть більш широку навчальну програму, ніж Московський. Це відзначала у своєму дослідженні і В.Р. Лейкіна-Свирська [27]. Тут студенти отримували спеціалізацію з різних галузей економічних знань, оскільки інститут, крім основних комерційно-технічного і економічного відділень, мав п'ять підвідділів для детального вивчення практичних галузей державного господарства: страховий, банківський, земсько-міський, залізничний і педагогічний. Останній готував викладачів для середніх комерційних навчальних закладів.

Навчання в перші чотири семестри забезпечувало загальну освіту і було науковим базисом для подальшого навчання. Розподіл на підвідділи забезпечував вузьку спеціалізацію слухачів. Після закінчення інституту студенти під керівництвом викладачів готували і захищали спеціальну дипломну роботу за темою обраної спеціалізації. Крім цього, вони складали один екзамен, визначений особливим переліком предметів [59].

Необхідно зазначити, що навчальні плани і програми вищих жіночих курсів і медичних інститутів мали традиційний характер, проте навчальні плани і програми вищих комерційних навчальних закладів можна вважати інноваційними, авторськими, оскільки самі комерційні навчальні заклади були новим явищем у структурі системи освіти [60].

Як і у всіх вищих навчальних закладах, навчальний рік у громадських і приватних вищих навчальних закладах ділився на семестри. Термін навчання у всіх вузах складав 4 роки, тільки в медичних він дорівнював п'яти рокам навчання.

Форми навчальної роботи в нових вищих навчальних закладах були традиційними: читання лекцій і проведення практичних занять. Але разом з тим, в архівних матеріалах є відомості про деякі особливості в організації навчального процесу. Про це свідчать матеріали звітів навчальних закладів, які складались щорічно [60].

Так, в звіті Одеських вищих жіночих курсів згадуються традиційні для підготовки лікарів форми учбової діяльності: чергування в лікарнях, складання

звітів про стан хворих, відвідування амбулаторного прийому хворих та інші. Крім цього, для слухачок цих курсів провадились учбові екскурсії як форма практичних занять з гігієни та епідеміології.

В літературі досліджуваного періоду розглядалися деякі аспекти особливостей організації учбового процесу, а саме іспитів, в приватних навчальних закладах [13].

Важливим доповненням до основного навчального процесу була і поза аудиторна робота, яка, безумовно, поглиблювала і розширювала знання, отримані слухачами під час навчання, дозволяла залучити студентів до деяких форм удосконалення матеріальної бази новостворених навчальних закладів.

Важливим доповненням до практичних занять на історико-філологічному відділенні були екскурсії, які проводилися в канікулярний час на всіх вищих жіночих курсах України. Наприклад, у 1909-1910 навчальному році слухачки Одеських курсів відвідали Петербург, Київ, Кишинів, а деякі побували в Греції і Фінляндії [13].

Центрами організації навчальної і наукової роботи в новостворених навчальних закладах, як і в усіх вузах, були кафедри. Причому принципи створення і діяльність кафедри дещо відрізняються від сучасних. У період, що розглядається, кафедри створювалися під конкретного професора і його наукову школу. Тому в документах тих або інших громадських і приватних вищих навчальних закладах зустрічаються відомості, про те, що на відділеннях інституту «Засновуються кафедри... професорів ординарних і... екстраординарних, а саме: політичної економії - три; статистики та економічної географії - дві; ... цивільного і торгового права - три;... товарознавства і технології - три...» [49].

Значну роль у становленні нових вищих навчальних закладів безпосередньо відіграв Д. І. Багалій. На його ювілеї до тридцятирічної річниці його навчально-педагогічної діяльності (1880 - 1910) від правління Харківського медичного інституту виступив П. А. Сергієвський, який відзначив, що Д. І. Багалій був одним із перших, хто підтримав починання створення медичних курсів. Він

безпосередньо брав участь у діяльності організаційного комітету по заснуванню курсів, і перше засідання цього організаційного комітету відбулося під його головуванням.

Прагнення керівництва громадських і приватних вищих навчальних закладів навчати студентів за університетськими програмами вимагали наявності не тільки висококваліфікованого професорсько-викладацького складу, але й відповідного обладнання навчально-допоміжних установ: аудиторій, лабораторій, кабінетів, бібліотеки [49].

У роботі «Криза російської школи» М.І. Сперанський підкреслював особливу складність діяльності по створенню і організації приватного навчального закладу, формуванню матеріально-технічної бази нового навчального закладу. При цьому, він відмічав, що для осіб, які присвятили своє життя для створення приватної школи, ця школа є не джерелом для отримання прибутку, а насамперед живою духовною діяльністю [49].

На початковому етапі матеріальна база більшості новостворених вищих навчальних закладів поступалася університетській, однак педагогічні ради та опікунські комітети активно працювали над її розвитком. Архівні документи свідчать про організацію зборів пожертв, виділення земельних ділянок і облаштування навчальних приміщень. Зокрема, для Харківського жіночого медичного інституту збирали кошти на обладнання аудиторій і будівництво власного приміщення, а також організовували проведення практичних занять у лікарнях [50].

Фінансування громадських і приватних вищих навчальних закладів переважно здійснювалося на засадах самозабезпечення. Основними джерелами коштів були внески товариств і громадських організацій, пожертви приватних осіб та плата за навчання [50].

Окремі з них отримували епізодичну державну допомогу. Незначними були громадські пожертви неурядовим навчальним закладам університетського профілю (насамперед жіночим). Дуже рідко на їх рахунок поступали пожертви міських і земських органів самоврядування. Головним джерелом фінансування

залишалася плата за навчання [52].

У зазначеному секторі вищої школи вартість навчання відзначалася стабільністю та залишалася досить високою. Водночас ціновий діапазон суттєво розширився: плата могла суттєво різнитися навіть за ідентичними чи спорідненими напрямками підготовки. Ця тенденція стала особливо помітною у 1905–1907 роках. Саме тоді, після видання урядового указу 1905 року, який легалізував відкриття приватних і громадських інституцій «із програмою навчання вище середнього», в країні розпочався бум створення недержавних ЗВО [52].

Водночас у більшості недержавних і громадських вищих навчальних закладів вартість навчання в середньому на 25–50% перевищувала розцінки в аналогічних за профілем державних установах. Тенденція до вищої вартості освітніх послуг у приватному секторі порівняно з урядовим є цілком закономірною, адже громадська та приватна вища комерційна школа не отримувала фінансування з державного бюджету [54].

За таких умов найбільш життєздатними виявилися комерційні інститути, які перебували під опікою торгово-промислових станових об'єднань. Купецтво та промисловці не лише брали на себе стартові витрати з організації цих закладів, а й продовжували фінансово підтримувати їх після відкриття. Яскравим прикладом є Київська міська управа, яка у 1908 році виділила на заснування місцевого комерційного інституту 87,7 тисячі рублів. Упродовж наступних чотирьох років капітал інституту зріс до 250 тисяч рублів, з яких 100 тисяч становила пожертва відомого цукрозаводчика Л. І. Бродського. Станом на 1910 рік лише стипендіальний фонд цього закладу вже сягав 150 тисяч рублів [50].

Основне джерело доходу недержавних вищих навчальних закладів становила плата студентів за навчання. Вона перевищувала розцінки в казенних народногосподарських інститутах і коливалася в межах 100–120 рублів на рік. Загалом надходження від навчання складали до 89% прибуткової частини їхнього бюджету. Брак інших джерел фінансування комерційних курсів в Одесі та Харкові безпосередньо впливав на встановлення вищої вартості освітніх

послуг. Наприклад, плата за навчання на вищих курсах Чадова в Харкові сягала 200 рублів. Це очікувано спричинило відтік слухачів і, як наслідок, призвело до швидкого закриття цих приватних інституцій. Так, на вищих комерційних курсах в Одесі у 1913 році навчалось лише 18 осіб; їхні сукупні внески становили 3775 рублів, які майже повністю спрямовувалися на оплату праці 24 викладачів [51].

Держава не надавала матеріальної підтримки вищим комерційним школам. Під час створення нових або реорганізації чинних навчальних закладів уряд неухильно вимагав доказів їхньої фінансової спроможності. Такий стан справ не влаштовував підприємницькі кола. Вони наполегливо домагалися казенних асигнувань на розвиток недержавної комерційної освіти, зобов'язуючись натомість знизити вартість навчання, яка була непосильною для «незаможних торгових людей». Проте урядові інстанції такі пропозиції зазвичай відхиляли.

3.3. Роль громадських і приватних вищих навчальних закладів у модернізації вищої освіти України

Необхідно підкреслити суперечливу природу недержавного сектору вищої школи. За умов збереження самодержавного ладу такі заклади залишалися на периферії освітньої системи. З одного боку, вони відзначалися значним демократизмом у питаннях прийому слухачів, розробки навчальних планів, а також вибору методів викладання й самоосвіти. З іншого – приватна освіта тяжіла до копіювання програм державних вишів, подекуди «не досягаючи» їхнього академічного рівня, попри активне залучення потенціалу професорсько-викладацького корпусу державної школи [32].

Авторитет вільних навчальних закладів безпосередньо залежав від офіційного визнання їхнього вищого статусу державою. Історичний шлях вільної вищої школи виявився надто коротким – лише 10–12 років. За цей період її інфраструктура не встигла остаточно сформуватися, навчальний процес – розгорнутися в повному обсязі, а власний викладацький штат так і не був створений. Вочевидь, цей сектор міг би функціонувати як незалежна система

лише в умовах демократичного суспільства. Попри все, заснування громадських і приватних вишів стало однією з перших спроб інтелігенції самостійно розв'язати тогочасні проблеми вищої школи, і значення цього культурного феномену важко переоцінити.

Проведений аналіз дозволяє виділити такі особливості функціонування громадських і приватних вищих навчальних закладів:

- організаційна структура цих вузів була аналогічною до державних вищих навчальних закладів. Важливою особливістю була наявність у вузах попечительських рад, до функції яких входило насамперед матеріально-фінансове забезпечення діяльності вузів;

- у змісті процесу навчання керівництво громадських і приватних вищих навчальних закладів орієнтувалося на навчальні плани і програми державних вузів, у зв'язку з цим можна стверджувати, що студенти навчальних закладів, що досліджуються, отримували той самий обсяг знань, що і в державних вищих навчальних закладах;

- істотно відрізнялися програми, навчальні плани комерційних вищих навчальних закладів, які мали інноваційний характер, оскільки підготовка фахівців у цих вузах з такого профілю здійснювалася вперше;

- проблеми становлення громадських і приватних вищих навчальних закладів насамперед були пов'язані з формуванням необхідної матеріальної бази. Найбільш міцною матеріальною базою володіли комерційні вузи з причини потужної фінансової їх підтримки з боку торгово-промислових кіл;

- специфічним був і процес формування професорсько-викладацького складу новостворених вищих навчальних закладів, основу якого становили викладачі державних університетів. Водночас у цих закладах працювали відомі вчені й педагоги, що забезпечувало високий рівень навчання. За короткий час більшість громадських і приватних вищих навчальних закладів перетворилися на повноцінні осередки підготовки фахівців.

Громадські та приватні вищі навчальні заклади відіграли важливу роль у модернізації вищої освіти України наприкінці XIX – на початку XX ст. Їх поява

стала відповіддю на зростання суспільного попиту на освіту в умовах соціально-економічних змін і розвитку нових галузей господарства. Вони розширили доступ до вищої освіти для жінок, представників середнього стану та національних меншин, а також запроваджували нові спеціальності, практичну спрямованість навчання й більш гнучкі форми організації освітнього процесу. Крім того, ці заклади стали осередками поширення нових педагогічних підходів і наукових знань, сприяючи оновленню всієї системи вищої школи України.

ВИСНОВКИ

Історіографічний огляд проблеми дає всі підстави стверджувати, що вона досі комплексно не розкрита. Необхідно глибше дослідити процес виникнення, становлення та діяльність вищих навчальних закладів недержавної форми власності підросійської України наприкінці ХІХ – початку ХХ століття.

У досліджуваній період сформувалися як об'єктивні, так і суб'єктивні передумови виникнення громадських і приватних вищих навчальних закладів. До об'єктивних чинників належали насамперед гостра соціально-економічна потреба у фахівцях як традиційних професій (лікарях, учителях), так і нових спеціальностей, актуалізованих економічними змінами (інженерах, спеціалістах у сфері комерції та торгівлі). Важливе значення мала й обмеженість державного фінансування, що не дозволяла забезпечити підготовку необхідної кількості спеціалістів. Частково це компенсувалося значними внесками громадських організацій і приватних осіб, спрямованими на розвиток нових закладів вищої освіти. Крім того, важливою передумовою стало існування розвиненої системи державної вищої школи, без якої новостворені заклади не могли б повноцінно розгорнути свою діяльність.

Суб'єктивні чинники проявилися в активізації громадської ініціативи у сфері розбудови вищої освіти. Наслідком цього стала багаторічна, нерідко безоплатна праця ентузіастів, передусім представників інтелігенції, спрямована на підготовку відкриття нових навчальних закладів, їх становлення та подальший розвиток. Водночас уряд поступово усвідомлював суспільну потребу у фахівцях високої кваліфікації, що зумовило певні кроки до легітимації громадських і приватних вищих навчальних закладів, а також поступового юридичного визнання їх діяльності та прав випускників.

Підсистема громадських і приватних вищих навчальних закладів у структурі вищої освіти України сформувалася поступово. Для більш чіткого розуміння цього процесу в роботі виокремлено основні етапи становлення та функціонування громадських і приватних закладів вищої освіти. Аналіз їх виникнення і розвитку дає змогу простежити низку характерних тенденцій.

Насамперед йдеться про динамічний розвиток нових закладів вищої освіти, що проявлявся як у зростанні їх кількості та освоєнні нових напрямів професійної підготовки, так і у внутрішньому розширенні структури – створенні нових факультетів, відділень і навчально-допоміжних підрозділів. Водночас відбувалося поступове поширення мережі цих закладів у провідних освітніх центрах України – Києві, Харкові, Одесі та Катеринославі. Важливою тенденцією стало також неухильне збільшення чисельності студентів і кількості підготовлених фахівців.

Громадські та приватні вищі навчальні заклади вирізнялися значною різноманітністю напрямів освітньої діяльності. У структурі цього сектора вищої школи можна виокремити інженерні, педагогічні, медичні та комерційні інститути, а також навчальні заклади мистецького профілю.

Правову основу їх створення і функціонування становили законодавчі акти та відомчі розпорядження. Здебільшого ці документи не мали загального характеру, а регламентували окремі аспекти діяльності конкретних навчальних закладів, а також визначали правовий статус і права їх випускників.

Аналіз внутрішнього життя громадських і приватних вищих навчальних закладів дає підстави виокремити кілька характерних особливостей їх функціонування. Передусім їх організаційно-управлінська структура загалом була подібною до структури державних закладів вищої освіти. У навчальному процесі керівництво цих закладів орієнтувалося на навчальні плани та програми державних вишів, що дозволяє стверджувати про приблизно однаковий рівень і обсяг підготовки студентів.

Водночас помітно відрізнялися навчальні програми комерційних вищих навчальних закладів, які мали інноваційний характер, оскільки підготовка фахівців у цій галузі здійснювалася вперше. Становлення громадських і приватних закладів ускладнювалося також проблемами створення належної матеріальної бази, що було однією з найсерйозніших перешкод їх розвитку. Своєрідним був і процес формування професорсько-викладацького складу: значну його частину становили професори та викладачі державних закладів вищої освіти, насамперед університетів Києва, Харкова та Одеси.

У діяльності громадських і приватних вищих навчальних закладів була низка серйозних труднощів. Самодержавство із зрозумілих причин стримував зростання навчальних закладів, заснованих приватною і громадською ініціативою, прагнув обмежувати їх вплив на соціальні процеси. Потрібно наголосити на більш демократичному складі студентства громадських і приватних вузів. Нові вузи увібрали в себе ту частину молоді, яка не могла пробитися крізь численні станові обмеження, що поставали на шляху до державної вищої школи.

Створення громадських і приватних вищих навчальних закладів стало однією з перших в історії України спроб інтелігенції самостійно реагувати на кризовий стан освітньої сфери у досліджуваний період та шляхом розширення мережі закладів вищої освіти сприяти розв'язанню актуальних соціальних проблем тогочасного суспільства.

Поява громадського і приватного секторів вищої школи фактично підірвала державну монополію на вищу освіту, відкривши можливості для подолання кризових явищ, зумовлених неспроможністю державної системи оперативно реагувати на динамічні зміни суспільних потреб. Значення цього явища як важливого культурного та освітнього феномена було надзвичайно вагомим.

Досвід діяльності громадських і приватних вищих навчальних закладів має не лише історичне, а й практичне значення. Його вивчення та використання можуть сприяти підвищенню ефективності функціонування сучасних закладів вищої освіти недержавної форми власності в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акімкін О. Становлення й розвиток приватних вищих навчальних закладів на Єлисаветградщині на поч. ХХ ст. *Інноваційна педагогіка*. 2019. С. 37-45.
2. Алексеев Ю.М. Україна: освіта і держава (1987–1997). К., 1998. 110 с.
3. Астахова В.І. Про стан і перспективи розвитку приватного сектора національної системи освіти України. *Проблеми освіти*. 1995. Вип. 2. С. 16-23.
4. Багалеї Д.І. Экономическое положение русских университетов. СПб., 1914. 36 с.
5. Богачевська-Хомяк М. Білим по білому. Жінки в громадському житті України, 1884-1939. Київ: Либідь, 1995. 422 с.
6. Васютинська Є. Розвиток приватних єврейських навчальних закладів на Єлисаветградщині на поч. ХХ ст. URL: <https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi75/0055825.pdf#page=140>
7. Вовк Л.П. Громадсько-педагогічне сподвижництво в Україні (етапи і особливості). Київ: «Міжнародна фінансова агенція», 1997. 178 с.
8. Гупан Н.М. Історіографія розвитку історико-педагогічної науки в Україні. Київ: Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, 2000. 219 с.
9. Державна національна програма «Освіта»: (Україна ХХІ століття). К.: Райдуга, 1994. 180 с.
10. Добрянский І.А., Постолатій В.В. Громадська та приватна ініціатива в розвитку освіти України (кінець ХІХ ст.). Кіровоград: Кіровоград, ін-т регіон, упр. та екон., 1998. 143 с.
11. Жіночі студії в Україні: жінки в історії та сьогоденні. Одеса: Астро-Принт, 1999. 435 с.
14. Зеленська Л., Золотухіна С. Реалізація принципу колегіального управління у вітчизняних університетах ХІХ століття. *Історико-педагогічний альманах*. 2009. № 2. С. 52–57.
15. Іванов А.Е. Дискусія про проблеми вищої педагогічної освіти в Росії на рубежі ХІХ–ХХ ст. *Педагогіка*. 1996. № 6. С. 83–91.

16. Калініченко Т. Особливості організації освітнього процесу у спеціальних закладах вищої освіти Наддніпрянської України на межі XIX–XX століть. URL: <https://journals.hnpu.edu.ua/index.php/pedagogy/article/view/1703>
17. Калініченко Т. Тенденції розвитку вищої освіти в Україні (1901–1933). Харків, 2019. 272 с. URL: https://hnpu.edu.ua/sites/default/files/files/2019/10/dis_kalinichenko1.pdf
18. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX ст.: соціально-політичний портрет. Київ: Либідь, 1993. 72 с.
19. Кірдан О. Управління вищими навчальними закладами України у XIX – на поч. XX ст. як актуальна проблема сьогодення. URL: https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/2261/1/upr_vnz_aktual_probl.pdf
20. Киевская старина. Том 042. (Июль-Сентябрь. 1893).pdf. URL: <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?title=File:%D0%9A%D0%B8>
21. Киевская старина. Том 048. (Январь-Март. 1895).pdf. URL: <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:%D0%9A.pdf>
22. Киевская старина. Том 051. (Октябрь-декабрь. 1895).pdf. URL: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:_1895\).pdf](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:_1895).pdf)
23. Киевская старина. Том 004. (Октябрь-декабрь. 1882).pdf. URL: <https://commons.wikimedia.org/wiki/File.pdf>
24. Киевская старина. Том 064. (Январь-март. 1899).pdf. URL: <https://commons.wikimedia.org/wiki/Filepdf?>
25. Киевская старина. Том 066. (Июль-сентябрь. 1899).pdf. URL: https://commons.wikimedia.org/w/index.php?title=File:_1899: pdf&page=2
26. Киевская старина. Том 067. (Октябрь-декабрь. 1899).pdf. URL: [https://commons.wikimedia.org/w/index.php?title=File:_1899\).pdf&page=2](https://commons.wikimedia.org/w/index.php?title=File:_1899).pdf&page=2)
27. Кузьміна С. Філософія освіти в Україні XIX – початку XX століття: що кажуть архівні джерела? Філософська думка. 2010. № 6. С. 5–20.
28. Колесник І.І. Українська історіографія XVIII – початку XX ст. Київ: Генеза, 2000. 254 с.
29. Коновець О. Просвітницький рух в Україні (XIX – перша третина XX

- ст.). Київ: Хрещатик, 1992. 120 с.
30. Коржов Д. Розвиток системи вищої освіти в Україні (кінець XIX –початок XX ст.). Вінниця, 1996. 26 с.
 31. Корж-Усенко Л. В. Історія розвитку університетської освіти в Україні: навчально-методичний посібник для здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки. Суми, 2023. 128 с.
 32. Кругляк Б. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. – 1914р.). *Український історичний журнал*. 1994. № 6. С. 72–81.
 33. Курляк І. Класична освіта на західноукраїнських землях (XIX – перша половина XX ст.). Тернопіль, 2000. 327 с.
 34. Левицька Н. Студентство України на зламі XIX – XX століть. *Історія України*. 1998. № 17. С. 23–34; № 19. С. 45–56.
 35. Левицька Н. Вища гуманітарна освіта Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.): Моногр. К.: НУХТ, 2012. 395 с.
 36. Левицька Н.М. Склад та соціально-правовий статус викладацького корпусу вищих гуманітарних закладів Наддніпрянщини (друга пол. XIX – поч. XX ст.). URL: <https://dspace.nuft.edu.ua/server/api/core/bitstreams/afe57103-f11e-4e0f-a5a9-8801e77d6d36/content>
 37. Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті. К.: Шкільний світ, 2001. 200 с.
 38. Масненко В.В. Історична думка та націотворення в Україні. Кінець XIX - перша третина XX ст. Київ - Черкаси: Відлуння-Плюс, 2002. 437 с.
 39. Павлова В.В. Вища жіноча освіта на Слобожанщині в другій половині XIX на початку XX століття. *Наук. вісн. Харк. держ. пед. ун-ту. Іст. науки*. Вип. 2. Харків, 1999. С. 73–80.
 40. Пащенко В.О. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Полтавська область. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2008. 476 с.
 41. Про перейменування Київського інституту декоративно-прикладного мистецтва та дизайну ім. Михайла Бойчука. Наказ Міністерства освіти і

- науки України від 11 липня 2018 р. № 748 /Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-perejmenuvannya-kiyivskogo-derzhavnogo-institutu-dekorativno-prikladnogo-mistectva-i-dizajnu-imeni-mihajla-bojchuka>
42. Пилипчук О.Я., Коновець О.Ф., Яресько Л.П. Історія науки та освіти в Україні. Київ: Тов-во «Міжнародна фінансова агенція», 1998. 79 с.
 43. Побірченко Н.С. Педагогічна і просвітницька діяльність українських громад у другій половині XIX – на початку XX століть. Кн. 2. Громади Наддніпрянської України. Київ: Наук, світ, 2000. 184 с.
 44. Погребинська І.М. Правове та економічне становище євреїв на Україні (кінець XIX – початок XX ст.). *Український історичний журна.* 1996. № 4. С. 124–132.
 45. Приватна вища школа в об'єктиві часу. Харків, 2000. 462 с.
 46. Положення про приватні навчальні заклади. 1868. (Об изменении и дополнении ныне действующих узаконений о частных училищах. Журн. М. Н. Пр. Ч. XXXVIII, отд. I, стр. 1.) URL: <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/428859-1868-fevralya-19-locale>
 47. Реєнт О.П. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки. *Український історичний журнал.* 2000. № 2. С. 3–26.
 48. Реєнт О.П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу. *Український історичний журнал.* 1999. № 3. С. 3-22.
 49. Министерство народного просвещения. Общий устав Императорских российских университетов. 1884 года / Министерство народного просвещения. Харьков: В Университетской Типографии, 1911. 62 с. URL: <https://escriptorium.karazin.ua/items/38324ea5-d696-4a0f-9d1f-a2a6887aaa59>
 50. Русская школа. № 12. Декабрь. 1891. URL: https://jbc.bj.uj.edu.pl/en/dlibra/publication/390156/edition/370945/1891-12?utm_source=chatgpt.com
 51. Русская школа. № 5-6. Май-Июнь. 1892. URL:

https://jbc.bj.uj.edu.pl/en/dlibra/publication/390165/edition/370951/1892-5-6?utm_source=chatgpt.com

52. Русская школа. № 11. Ноябрь. 1892. URL: https://jbc.bj.uj.edu.pl/en/dlibra/publication/390170/edition/370956/1892-11?utm_source=chatgpt.com
53. Русская школа. № 4. Апрель. 1893. URL: https://jbc.bj.uj.edu.pl/en/dlibra/publication/390176/edition/370962?utm_source=chatgpt.com
54. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (XIX початок XX ст.). Київ: Радянська школа, 1991. 450 с.
55. Розенберг Р. Музична Одеса. Одеса, 1995. 159 с.
56. Самарцев І.Г. Євреї на Україні на початку XX ст. *Український історичний журнал*. 1994. №4. С. 19-29.
57. Сірополко С. Історія освіти в Україні. Київ: Наукова думка, 2001. 912 с.
58. Соціальне походження промислової буржуазії. *Український історичний журнал*. 1996. №2. С. 65-75.
59. Стоян Т.А. Студентство університетів підросійської України в другій половині XIX століття. Київ: Міжнародна фінансова агенція, 1998. 28 с.
60. Сушицький Ф. Про вищі українські школи на Вкраїні. *Вільна українська школа*. 1917. № 2. С. 108–109.
61. Удовицька Т.А. Основні етапи виникнення і діяльності громадських і приватних вищих навчальних закладів в Україні в кінці XIX – на початку XX століть. *Вчені записки Харківського гуманітарного інституту «Народна українська академія»*. Харків, 2000. Т. 6. С. 146-153.
62. Удовицька Т.А. Роль видатних педагогів і вчених у створенні та діяльності громадських і приватних вищих навчальних закладів (кінець XIX – початок XX століття). *Програма та матеріали IV Багаліївських читань*. Харків, 2001. С. 118–121.
63. Удовицька Т.А. Трансформація соціальних функцій вищої приватної освіти.

Концептуальні засади модернізації системи освіти в Україні: Програма та матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Харків, 2002. С. 107–111.

64. Удовицька Т.А. Громадські і приватні вищі навчальні заклади в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.: дис.... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2002. 192 с.
65. Университетские известия. 1898. № 1. pdf. URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:pdf?utm_source=chatgpt.com
66. Университетские известия. 1893. № 10. pdf. URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:pdf?utm_source=chatgpt.com
67. Университетские известия. 1863. № 01. pdf. URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:pdf?utm_source=chatgpt.com
68. Университетский устав 1863 г. URL: <https://dspace.ut.ee/items/ed00c2be-6fed-4e1c-9ea4-e33dfee3c2ba>
69. Фадєєв В.І. Макро- та мезорівні структури управління системою вищої освіти в Україні. *Проблеми сучасної педагогічної освіти. Сер. Педагогіка і психологія. Зб. Статей.* 2011. Вип. 31. Ч. 1. С. 261–267.
70. Циркуляры на 1905 г. URL: https://www.prilib.ru/item/1767991?utm_source=chatgpt.com; Циркуляры на 1905 г. по разряду средних учебных заведений. URL: https://www.prilib.ru/item/1903400?utm_source=chatgpt.com
71. Шаравара Т. Дорадянська історіографія університетських реформ другої половини XIX – початку XX століття у Російській імперії. *Українознавство.* 2011. № 1. С. 99–103.
72. Шушара Т.В. Діяльність Харківського, Одеського, Київського, Віленського навчальних округів в контексті реформ XIX століття як актуальна проблема сьогодення. *Проблеми сучасної педагогічної освіти. Сер. Педагогіка і психологія. Зб. Статей.* Ялта, 2011. Вип. 31. Ч. 1. С. 239-245.